

2004 чылдың ийги чартыында өг-бүлө бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийги чартык чылда чагыдылганын өрттээ:
КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР ӨРТЕКТЕР
Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда — 282 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль,
почта чедирилгези — 162 рубль.
3 айда — 141 рубль;

пенсионерлерге почта чедирилгези
28 хуу чиигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.
ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;

почта чедирилгези — 183 рубль.
КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:
6 айда — 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.
пенсионерлерге почта чедирилгези

25 хуу чиигелделиг.
6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.
ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 102 (16875)

2004 чылдың июль 20, вторник

Номерни парлагже дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.00.
Садар өрттээ 3 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

ТАДЖИКИСТАННЫҢ САЙЫДЫ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Таджикистанның камгалал сайыды генерал-полковник Шерали Харулаев-биле дүүн, июль 19-та, ужурашкан.

Шерали Хайруллаевич Харулаев 1971 чылда Тывага чедип келгеш, иштиги шериг кезинге албан эрттирип, беш чыл ажилдаан. Тыва чурттуг орус уруг-биле өг-бүлө туткан, бир оолдуг. Кадайы-биле кады Тывада дыштанып чедип келген.

Ужуражылга үезинде генерал-полковник республиканың шериг комиссариады эки уткуп хүлээп алганын дыңнаткан. Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижиновичиниң ажил-ижи чай чок-даа болза, таарымчалыг үени тып алгаш, хүлээп алганынга ол өөрүп четтиргенин илереткен.

Тываның сүттүг сарыг шайын, аржаан суун ижил ора, найыралчы, ажил-ишчи чугааны олар кылганнар.

Тываның экономиказы, уран чүүлү, спорту сөөлгү чылдарда бурунгаар хөгжүлдени алганын, чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазы эжижиң ораарын, оларның саны көвүдөп турарын Ш.Д. Ооржак аалчыга таныштырган. Даштыкы чурттар-биле Тываның экономиказы харылзаалары калбарып орат. Тыва—Алтай—Казахстан-биле орук харылзаазы тургустунарга, Ортаа Азияны чурттары-биле экономиказы харылзааларны тудары көрдүнгөн. В.Путинниң Чарлы-биле Тываның Россияга каттышканының 60 чылын, Кызылдың тургустунганының 90 чылын байырлаарынга белеткел шапкын чоруп турарын ол

чугаалаан.

Шерали Харулаев республиканың, Кызылдың сайыраанын, Тываның чараш бойдузу хевээр кадагалаттынып артканын магадаан. Таджикистанның социал-экономиказы хөгжүлденин, камгаланыр күчүзүн ол таныштырган. Тыва биле Таджикистанның аразында экономиказы харылзааларны тударынче кол кичээнгейни ол салган. Таджикистанның Президентизинге бо талазы-биле саналды кириерин генерал аазаан. Тываның хей национал чонунга чедишкенин, ааскежикти, өөрүшкүнү, кадыкшылды ол күзээн.

Ш.Д.Ооржак аалчыга стол кырынга салыр чонар-даштан кылган суй белекти берген. Ында ийи арзыланын, ийи өгнү, ийи мөгени сиилбирлеп кылган. Ол бүгүдө тыва национал культураны тодаргай көргүскөн. Ш.Х. Харулаев таджик национал селемени Чазак Даргазынга белекке берген.

ТР-ниң Чазак Даргазының чанында хей-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелиниң удуртукчузу Б.С. Шырап, ТР-ниң шериг комиссары С.В. Тарулин болгаш өске-даа харысалгалыг ажилдакчылар ужуражылгага киришкен.

ЧУРУКТА: ужуражылга үезинде.

Бистиң корр. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

КОНГРЕСС НАЦИОНАЛЬНЫХ СИСТЕМ ОБРАЗОВАНИЯ

ЮРТА
ТРАДИЦИОННОЕ ЖИВИШЕ
КОЧЕВЫХ НАРОДОВ АЗИИ

ӨНДҮР ӨРГЭЭ

Эрткен неделяның ийги чартыында Кызыл хоорайга Азияның көшкүн чоннарының үдүптен бээр чурттап келген оран-савазы — өгнүң езулуг байырлалы болган. Июль 14-18 хүннеринде эрткен конгресс үезинде өгнү болгаш ооң-биле холбашкан бүгү-ле чүүлдерни лнзы-бүрү дылдарга чеже катап алганмактаваан дээр. Муң-муң чылдар иштинде Төп Азияның каш чаңныг, харын-даа чамдыкта каржы-дошкун агаар-бойдузунуң тургузуп келген шылгалдаларын, түрк, уйгур каганаттарның тудуг-шивээлериниң ыйыдышкыннарын шыдажып эртип, хей язы сөөк чоннарың идегелдиг чаглаа, оран-савазы болгаш өргээзи болган өг шак мындыг алгамкталга төлөптиг деп чүве шагда-ла биддингир турган. Чүгле аңаа тураскааткан тускай улуг шуулган кажан-даа, кала-даа болбайн турганы элдептиг. Тываның Россияның составынга эки тура-биле каттыжып киргенинден бээр 60 болгаш Кызыл хоорайның үндизилетинип

тургустунганындан бээр 90 чылынга тураскааткан бо улуг шуулганга Тывадан, Хакасиядан, Даг-Алтайдан, Моолдун аймактарындан, Москвадан, Германиядан барык 300 чыгы эртемденнер, башкылар, чогаалчылар, культура болгаш уран чүүл ажилдакчылары киришкен. Аңаа 1 академик, 6 эртем доктору, 43 эртем кандидаты болгаш 200 ажыг башкылар болгаш уран чүүл ажилдакчылары илеткелдер кылган дээрге-ле, конгресстиң кайы хире бедик деңгелге эртип турганы илден.

«Өг — Азияның көшкүн чоннарының чаңчыл болган чурттаар оран-савазы» деп өөредилгениң национал системаларының конгресин Тыва Республиканың Чазак, Тыва Республиканың Нийти болгаш профессионал өөредилге яамызы, ооң Национал школа хөгжүлдезиниң төвү, Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызы организастан эрттирген.

Июль 15-те Тываның Улусчу чогадылга бажыңының улуг залында конгресстиң пленарлыг хуралы болуп эрткен. Ону Тыва Республиканың ниити болгаш профессионал өөредилге сайыды Петр Морозов ажиткаш, Президиумче Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржакты, Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының Даргазының оралакчызы Борис Балчий-оолду, Чазак Даргазының оралакчызы Екатерина Матвеевану, төөгү эртемнериниң доктору, чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсанны, ТКУ-нуң доцентизи Георгий Курбатскийни, Моолдун, Москваның, Алтайның, Хакасияның делегацияларының удуртукчуларын чалаан.

Конгресстиң киржикчилеринге Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол

Барыш-Хемчик биле Улуг-Хем кожууннарының "Сайзанаак" өгжүтежи.

Тес-Хемниң "Чемзигбей" деп өөден аалчылар үзүлбээн.

Ооржак байыр чедирип чүве чугаалаан. Ол бо шуулганы республиканың улуг юбилейлеринге тураскадып эрттирип турарын, байырлардарны чурт деңгелинге эрттирериниң дула-йында Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң Чарлы үнгенин болгаш ооң бөгүнгү күүселдезин таныштырган. Шериг-оол Дизижинович республиканың удуртулгазы Тываның чүгле экономиказы хөгжүлдезинче улуг кичээнгей салбайн, а ооң чонунуң культурулуг, мезү-шынарлыг болгаш шажын-чүдүлгели күжизидилгезинче база кичээнгейни салып турарын чугаалаан.

(Уланчызы 4-ку, 5-ки арынарда).

Бодалдар, саналдар

ТЫВАНЫҢ СҮЛДЕ ДЕМДЭЭНГЕ ХАМААРЫШТЫР

Тыва Республиканың сүлде демдээниң төлевилелин ам база катап Тыва Республиканың Чазааның болгаш парламентиңиң деңнелдеринде сайгара берген чүве болганда, Тыва Республиканың хамаатызы болганымда, ук төлевилелге хамаарыштыр хууда бодалдарымны, саналдарымны ыгыттавайн барып шыдавадым.

Геральдиканың чурум-негелделерин езугаар күрүнениң-даа, ол күрүнениң иштинде административтиг бот-башкарылга бүрүзүнүң-даа символиктиг демдээ — сүлде демдек болуп турар. Ол сүлдеге кандыг-даа бижик турбас чүве болганда, ында көргүстүнген символ бот-башкарылгалыг девискээрниң онзагай ылгавырын, ында колдаан нацияның төөгүлүг чүткүл, туружун, ооң чонунуң чаңчылчаан амыдыралының, ажыл-агыйының онза-ланчак талаларын чаңгыс уткабиле тода сөглөп турар ужурлуг деп чүве кымга-даа билдингир. Ооң-биле кады Тываның төөгүзүңге туруп тургулаан сүлде демдектерниң символикаларын болдунар шаа-биле айтырары база күзөнчиг. Ынчангаш аъттыг кижини сүлдениң кол кезээ болуп артар ужурлуг.

Аъттыг кижини көргүскен чурук Тыва нацияның эки амыдыралче, чырыткылыг келир үеже уткуштур чүткүлдүү-биле бурунгаар депшип бар чыдарын илередип, бот-тускайлаң Тываның төөгүден кол символу болуп турар. Мен бодаарымга, ук чурукта аъттыг кижиниң олудунда шимчээшкн, бурунгаар сунду, чүткүл шинчизи чедир илеревээн, анаа-ла тап-билээ, кожая берген олурар-дыр. Болушкуннарга идепкейлиг киржилге чокка, төөгүнүң шапкыны кайнаар алгаш баары хамаарылга чокка манап олурганзыг. А бир эвес ол кижини эзенгини дыңзыды тепкен, аъттың маанының аайы-биле хөрээн бурунгаарлады чүткүдүпкен, холдары аъттың ыдык челинде аза мунгашдында барган кылдыр (кымчы чокка) көргүстүнер болза, чырыткылыг келир

үеже, шынап-ла, шаап бар чыдар шинчизи илерей бээр, сүлдениң утказы эки талазынче байыыр. Тыва нацияның төөгүден тура хайныгышкынныг хей-ниити болушкуннарынга идепкейлиг киржилгелиг, чырык күзелче, депшилгеже кезээдеги чүткүл-сундулуг мезүзү көргүстүнген болу бээр. Адак сөөлүнде сүлдениң чаа төлевилелинде хуннун алдын-сарыг херелдери көргүстүңмээни, символиктиг чуруктуң беш-адырлыг дөжээ — самага чечек ак-көк өңнүг турганындан чингир көк (сүлде төлевилелиниң тайылбыр бижинде "лазоревый" дээн) өңнүг апарганы чиктиг ышкаш. Хуннун алдын-сарыг херелдерин көргүзери албан. Ынчан айдыңналчак дүнеки аян чиде бээр. А ак-көк өң дээрге, Тываның ыдыктыг тугунда ак, алдын-сарыг өңнер-биле кады бистиң Тыва чуртувустуң аяс дээриниң, аңаа өңнөш хөлдери-вистиң, аржаан суглар хемнери-вистиң символу өң болгай. "Ак-көк Тывам" джиб ырлажып тур ышкажыл бис. Чаа сүлдеге дөжөк өң чингир-көк апарза, "Чингир-көк Тывам" деп ырлажып эгелээр бис бе? Ыдыктыг тугувуста ак, алдын-сарыг, ак-көк

үш өңнер ыдыктыг сүлде-вистиң чуруунга өскерилбейн кестүп турар ужурлуг эвес деп пе? Сүлде демдек-даа чарлаттынып көзүлгенде, ыдык ыр-даа ырлаттынып күүсеттингенде хамааты кижини бүрүзүнүң сеткилинге дээп, ооң чуртунга чоргааралын оттуруп, хей-адын көдүрүп, бурунгаар депшилгеже кыйгырып турар ужурлуу билдингир. Ындыг ужурга дүгжүр кылдыр сүлде демдек төлевилелин дилеп, көрүп эгелээни эки-дир. А бистиң бөгүнде ырлап, күүседип турарывыс Ыдык ыр ол ужурга долузу-биле дүүшпес, ооң төлөптиг төлевилелин шилип тыварының дугайында айтырып ажык хевээр туруп турары билдингир болгай. Ынчангаш чурттун, нацияның ыдык демдээн, ырын шилип бадылап алырда, эрткен үелерде ыш-каш далаш, кыдыра шилилге кылбайн, хей-ниитиниң саналдарын база херексеп көрүп тургаш, бүгү талалыг сайгарылганы кылып тургаш, бадылаары күзөнчиг. Сөдунам САЛЧАК. Кызыл хоорай.

ХАЙГААРАЛГА АЛГАН

Эрзин кожуунун Сарыг-Булуң сумузунда 810 чурттакчылыг 210 өреге бар. Ооң иштинде 145 өөреникчилер, 95 пенсионерлер, 1,2,3 бөлүктүң 62 инвалидтери, 14 чажындан тура инвалидтер, 13 инвалид уруглар, 57 күш-ажылдын хоочуннары санаттынып турар. Сумуда 200 хире кижини күрүне дузаламчызын ап турар. Чурттакчы чонда 805 баш мыйыстыг бода мал бар, ооң иштинде 327 баш төрүүр инек, 5742 баш өшкү, хой бар. Сумуда 150-160 хире кижини ажыл чоктарга санаттырып турар, оларның 82-зи кожуунун Чонну ажылга хаара тудар төвүнүң учедунда туруп турар. 80 хире чединмес өг-бүлелерге суму чагыргазы, өг-бүле төвү шыдаар шаа-биле материалдыг дузаны чедирип келген. Өг-бүле төвү 20 хире өреге шөлду аңгылааш, картофель, ногаа үрезини-биле дузалаан. Ол өг-бүлелерге социал паспорттарны кылдырып, эм-таннны садып берген, оларның бажың-балгаттарына суму чагыргазының ажылдакчылары үргүлчү барып, хайгаарап көрүп турар.

Сумунуң девискээринде 70-80 хар ашкан 4 хире улуг назылыглар бар. Олардан 80 ажыг харлыг Мороза Севилмаа угбай, 78 харлыг Хуна Седен-оол акый кездээде, а караа багай Чанчиймаа Күндүү база Амбы-Хөө Күндүү угбайлар суурда чурттап ораптар. Оларны суму чагыргазы доктаамал хайгааралга алган. Улуг назылыг улустарлыг өрегелерни школа шефке ап, тус-тузунда класстарны быжыглаан, социал педагогтар-биле суму чагыргазы быжыг, демниг ажылдап турар. Эң-не онзагай чүве—суму девискээринде кезимел, хайгаарал чок арткан элээди уруглар чок. Назы четпээннер учедунда үш кижини бар. Аныяктар даргазы Вячеслав Серембил база суму чагырыкчызы аныяк оол Эрес Кыныраа олар милицияның участок төлээзи-биле кады чаңгыс демниг ажылдап келгениниң түннелинде, суурда хоралыг арага садар "адрестер" колдуунда узуткаттынган, ниитиниң сагыл-

га-чуруму экижээн. Улусчу дружинаның дежурныйлаашкынын байырлал хуннеринде организа-стап турар. Культура бажыңына дыштанылга хуннеринде янзы-бүрү темалыг кежээлерни план езугаар эртирип, байырлалдарда концерт, оюн-тоглаа үзүлбейн турар. Суму чагыргазының мурнунда планда көрдүнген кылыр ужурлуг ажылдар хей. Чижээлээрге, эмнелгениң оран-савазы 1949 чылда-ла туттунганындан дээвириден дамдылап, ханаларының малгажы дүжүп турар апарган. Эмнелгеге чаа оран-сава тып бээриниң талазы-биле кожуун чагыргазы дузалаар болган. 4 өрээлдиг бажыңны дерип кылгаш, кырганнар бажыңын ажыдарын көрүп турар. Суму чагыргазының ажылдакчылары төрөөн суурунун хөгжүлдээинче кол кичээнгеийни угландырып, чаа көрүш-биле ажылдап турарын демдеглес аргажок. РИММА ЧАВЫНЧАК.

Чаа көрүш-биле

МАШИНАЛАРНЫ БАРЫП-БАРЫП АҢАА ЧУУР БЕ?

ТР-ниң Күрсанэпидхайгаарал төвүнүң ажылдакчылары чурттакчыларның талазындан чоннун кадыкшылынга хоралыг болгу дег, санитар дүрүмүңге таарышпас хемчеглерни илередип, багай уржуктарны баш удур болдурбас дээш үргүлчү рейдилерге үнүп турар. Июнь 23-те Улуг-Хем эринге "Жугили-Р209 АА", "УАЗ-К025 АН", "Жигули-С317 АН", "Газель-С004 АН", "Жигули-У077 АА", "Иж 150 Е 296 АН", "Нива-В 069 АН" болгаш өске-даа маркалыг машиналарның эзелериниң техникаларын чуп, бензин, масло дээн чижектиг суг хирлендирер бүдүмелдерни хемче төп турары илереттинген. Оларның чанында дыка хей улуг-бичии кижилер эштип турар болган. Шак ындыг санитар дүрүмүңге удур хемчеглер кодуру болгаш өске-даа кеш, ижин-шөйүндү аарыгларын тывылдырып болур. Санитар эмчилер шак ындыг чурум хажыдыкчызы чолаачыларның машиналарның дугаарларын бижээш, ТР-ниң ИХЯ-зының ОШАЧ-КИ албанының начальниги Э.О.Хаажыкче хемчег алзыры-биле чоруткан. Дараазында рейд июль 13-те болган. Аңаа бо чүүл-дүн автору база киришкен. Кызылдың күрсанэпидхайгаарал төвүнде санитар эмчиниң дузалакчызы Светлана Соруктуго-ооловна Монгуш болгаш "Новый век" телекомпанияның ажылдакчылары Улуг-Хемде көвүрүг чанынче халдып чеде бердивис. Ында №848 АН 17 автомашинаны ээзи суг иштинче кирип тургузуп алган, чугган тур. Ак халаттыг санитар эмчини, телекамера туткан массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары көрүп кааш, чолаачы машиназын кончуг дүргөн ажылдаткаш, дезе берди. Оон көвүрүг адаанда бир тыва өг-бүле хевистер чугган тур. Аңаа чугдунуп болбазын чугаалаарывыска, дүвү-далаш хевизин дүрүп алгаш чоруптулар. Чуггаш, кургаткылап каан өске хевистерниң эзелери тывылбады. Оон даартазында, июль 14-те, база-ла рейдиже үнүптүвүс. Кызыл хоорайның Мугур кудум-

чузунда №54 бажыңга келдивис. Ооң чанында дыка хей бокту оваалап каан болду. Ээзин кыйгырарывыска, бир караа көк эзирик кижини үнүп оргаш, телекамера көрүп кааш, дедир кире халааш, хериминиң эжиин дүкчүптү. Ол-ла кудумчуда оон ырак эвесте дыка улуг оваа бок чыдыр. Бо чоок-кавының бажыңнары ынаар богун төп турар хевирлиг. Хүн келген тудум көвүдөп турар бок дээрзин эртип бар чыдар кижини чугаалады. №86 дугаар бажыңның херимини соктадывис. Оон улгады берген херээжен үнүп келди. Елена Тержанян деп кырган-авай болду. Ол бокту ынаар төкпейн турарын, чамдыкта даң бажында өскээртен машиналыг улус келгеш, богун дүжүр эжип кааптарын чугаалады. Олар бок төгер контейнерлиг турган, оозун оорлап апарган. Ам хериминиң чанында улуг доскаар салып алган болдулар. Ооң дужунда бажыңны соктаарывыска, М.О.Евдокимова үнүп келди. Бо-ла бажыңнарының шуптузу богун олче төп турар. Бокту ырадып төгериниң дугайында айтырып-биле ол округтан соңгуткан ТР-ниң Улуг Хура-лының Төлээлекчилер палатазы-ның депутаты С.В.Сафринге кирип турган кижини болду. Депутат дузалажырын аазаан. Чоокку үеде аштаттына бээр боор-даа диди. Оон база катап Улуг-Хем кыдырынга келдивис. Бо удаада база-ла "Жигули- МО50 АН 17" маркалыг машинаның ээзи ында чугган тур. Бистиң кылган сагындырывыс соонда, ол машиназын үндүрүп алгаш, халдып чоруй барды. Хоорайывыстың арыг-силиг чоруу, ал-боттарывыстың, ажы-телүвүстүң кады боттары-выстың культуравыстан дыка хамааржыр. Борис ОНДАР.

Рейд

СУДТУҢ ШИИТПИРИН ЕЗУГААР

ТР-ниң Дээди суду Россия Федерациязының Чингине прокурорунун ора-лакчызының билдиришкениниң талазы-биле негелде херээн 2004 чылдың май 24-те чугаалажып көргөш, "Муниципалдыг албан дугайында" 2000 чылдың январь 12-де хүлээп алган Тыва Республиканың №389 Хоойлузунун (ТР-ниң 2003 чылдың июль 10-да № 374 ВХ-1 эдилгезиниң) 3 чүүлү, 10 чүүлү

лүнүн 1 пунктузунда болгаш 25 чүүлүнүн 1 пунктузунда "Тыва Республиканың хамааттылары" база "Тыва Республиканың хамаатызы" деп сөстөргө хамаарышкан кезээ; 18 чүүлүнүн 1 пунктузунун адаккы 3 пунктузунда муниципалдыг албан-хаакчыларга шыңгыы доңгулда онаарын доктааткан кезээ; 26 чүүлүнүн 1 пунктузунун 3 абзазында, 27 чүүлүнүн 1 пунктузунда конкурс-шенелде езугаар ажыл-

га кирип турарларга, муниципалдыг албан-хаакчының бир ажылдан өске ажылче шилчириин 3 айдан 6 ай чедир хуусаага доктааткан кезээ болгаш 27 чүүлүнүн 4 пунктузу федералдыг хоой-лужудулгага чөрүшкөк болгаш суд шийтпири күштүг бооп эгелээн үеден ажыглап болбас деп көргөн. Судтун шийтпири 2004 чылдың июнь 11-ден күштүг бооп эгелээн.

БУЯННЫҢ ҮҮЛЕНИ КЫЛЫШ ЧОРААН

Кызыл хоорайның Комсомольская кудумчузунда № 5 бажында төөгүнүң бичежек музейи бар. Ында делгээн чүүлдерни кыры-биле баштай көргөн кижжи магадаар, а кажан хандыр көрүп, бижимелдерни, фото-чуруктары ылаптыг эскере бээрге, кижиниң чүрээ саргыыр.

Чижээ, 1938 чылдың октябрь 16-ның карангы дүнезинде Шоол ховузунга алгыртыр-кышкыртыр, халактадыр хинчектеп, араатанзыг езу-биле кыра болаттырып, элезинге хөмдүртүп каан чеги кижжи – ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы болгаш даштыкы херектер сайыды чораан Сат Чүрмит-Тажының, ТАР-ның Биче Хурал президиумунун даргазы Адыг-Тюлюш Хемчик-оолдун, ТАР-ның Күрүне банкызының даргазы Оюн Данчайның, ТАР-ның Биче Хурал президиумунун секретары Куулар Сунгар-оолдун, ТАР-ның Садыг болгаш үлетпүр ямызының сайыды Сат Лопсанның, ТАР-ның камгалаар чериниң даргазы (амгызы-биле Иштики херектер ямызының сайыды) Оюн Сеңгижиктин улуг фото-чуруктары, оларның чуртталгазының допчу тайылбыры көстүп кээр.

Музейде ниитизи-биле 16 стендилерни дерээн, ында үш муң ажыг улуг-биче фото-чуруктары, шийтиргеннерниң болгаш политиктиг репрессияларны Тывага чорударынга киришкеннерниң чуруктарын аскаан, Тыва Арат Республика үезинде политиктиг нүгүлдээшкин-биле болаттырып өлгөн 121 кижиниң даңзызын, оларның допчу намдарын киригеш, болуушкуннарның тайылбырын бижээн. Музейде политиктиг репрессиялар-биле холбашкан чүгле фото-чуруктар, стендилер эвес, өске-даа чүүлдер база бар. Чижээ, Чүрмит-Тажы Саттын алдын угулзалалыг аптаязы, 1952 чылда «Сүт-Хөл херээнге» чыпшыр көрдүрүп, нүгүлдээшкин-биле 25 чылга хосталгазын казыттырып шийтирген бөдүүн арат Дукур Ондарның база-ла алдын угулзалалыг ийи аптаралары бар.

Төөгү эртемнериниң доктору, Тываның хоочун чогаалчызы Монгуш Кенин-Лопсан бо коргунчуг төөгүнүң музейинге келгеш, ында кылдынган ажылдарны үнелеп мактааны таварылга эвес ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, ол музейниң директору болгаш «Мемориал» ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы турган Охемчик Ондар 60 Маадыр аттыг музейге ийи муң ажыг улуг-биче фото-чуруктары дужааган. Оларның аразында Совет Эвилелиниң Маадырлары Түлүш Кечил-оолдун, Хомушкү Чүргүй-оолдун, тыва эки турачылар эскадронунун комиссары Монгуш Байыскланнның, Социалисттик Күш-ажылдың Маадырлары Ооржак Лопсанчаптын, Иван Сафоновтун, Монгуш Чоланың, Ооржак Дажы-Намчалдын, Дойбан Давааның болгаш Тываның өске-даа алдарлыг кижилериниң фото-чуруктары бар, олар республиканың төөгүзүңге кезээде артар дээрзинге чигзиниг чок.

Охемчик Ондар бодунун удуртуп турганы музейде немелде фото-чуруктары база делгээн. Чижээ, Тываның күрүнезин тургузарынга болгаш берге үеде быжыглаарынга улуг үлүүн кириген Маады Лопсан-Осурнуң фото-чуруунун хоол-

газын кылган болгаш ооң тайылбырын бижээн.

М.Лопсаң-Осур 1876 чылда Бий-Хемниң Билелиг деп черге биче дүжүмет кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Моол, тибет бижик-дылдарны Моолдун болгаш Тибеттиң хүрээлеринге өөренип алган. Лопсаң-Осур алызында Бий-Хем чурттуг болганда, орус дыл кырынга база хостуг чугаалажыр турган. Ооң оглу Шыванак-Көк 1908 чылда Туранның орус школазынга өөренип кирген баштайгы тыва сургуул болган.

Төөгүде Бүгү-Тываның баштайгы тургузукчу хуралын белеткээринге база эрттиреринге Лопсаң-Осур идепкейлиг киришкен-не болгай. Ынчангаш ону ТАР-ның Чазааның баштайгы чеги кежигүннериниң бирээзи кылдыр Улуг Хурал сонгаан. А 1922 чылдың февраль 28 – март 1 хүннеринде Туранга болуп эрткен ТАРН-ның бирги съездизи ТК-ның баштайгы чингине секретарына Лопсаң-Осурну сонгаан болгаш ТАР-ның Чазаан ээлчежи удуртуп даргаларының бирээзинге томуйлаан. Тываның Чазааның

даргалары, бүгү сайыттары 1924 чылга чедир шалың чок ажылдап, өглерге, майгынарга чурттап, берге байдалга турганын Лопсаң-Осур барымдаалааш, оларга элээн арбын барааннарны үндүрүп берген. Ынчангаш ону «Күрүне барааннарын самчыг-даан» деп нүгүлдээшкин-биле 1925 чылда буруудакаш, ТАРН-ның хүрээленинден үндүргөн, бүгү албан-дужаалдарындан дүжүргөн, ооң политиктиг болгаш хамааты эргелерин казаан. Лопсаң-Осур башкыны Чаа-Хөл чону тайгадан чажыды-биле эккелгеш, Улуг-Хемниң оң талазында Куйлуг-Хемге чурттаар черни белеткеп тургускаш, чажыды-биле ону азырап, ажаап-карактап турган. Ынчалзажок ол куйга чааскаан мөчээн. Төөгүнүң кээргел чок каржы болганын шыны-биле көөрге мындыг-дыр.

«XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунга Маады Лопсаң-Осурну немей кириер дугайында Чарлыкка ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың ат салганы – буюнныг болгаш чүүлдүг шийтир болган.

Ачазы «Сүт-Хөл херээнге» онаажып, 25 чылга хосталгазын казып шийтирген турда, ынчаарда он беш харлык Охемчик амьдыралдың кадыг-берге оруун чурттап эртер ужурга таварышкан. «Контрнуң» оглу кылдыр бак көрдүрүп, дорамчыладып чорза-даа, өөредилге болгаш ажил-ишче чүткүлдүг, сыныш чок оол могаг-шылаг чок фотограф, журналист, чогаалчы болуп ажылдап чораан. Россияның Журналистер эвилелиниң болгаш Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү О.Д. Охемчик фото-чуруктарлыг чаа номну парладыры-биле белеткээн. Республиканың номчукчулары ооң ол чаа номун улуг сонургал-биле номчуп таныжар боор.

Алексей ДУГЕРЖАА,
«Мемориал» ниитилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы.

Кижиниң чурттап эрткен үези – төөгү болур чүве-дир деп билип чор мен.

Мен, Олаай Ензаковна Маады, 1923 чылда Бий-Хемниң Сесерлиг деп черге төрүттүнгөн мен. Авам чажымда-ла чок. Ачам үш уруун азырап өстүрүп каан. Уругларынга төлептиг ада чораан. Ону Сесерлиг чурттуг улуг кижилер билер.

Таспы школазынга эге класска 1936 чылда өөренип киргеш, 1938 чылда дооскаш, улаштыр Кызылдың каттышкан школазының башкы курузун 1941 чылдың август айда дооскаш, Тандының Дүрген школазынга башкылап эгеледим. Күш-ажылым кадыг-берге дайын үезинде эгелээн болгаш ол берге үе мени ажылга шынчы, ак сеткилди болурунга, бергелерни шыдажып эртер кылдыр өөредип, кижизидип каан. Мээң башкым чораан Л.Б. Чадамба чогаалчы ынчан Улус өөредилге яамызындан школалар хынап чорааш, мээң башкылап турганым школага хыналда эрттиргеш, ажылым дээш менээ 5 демдек салып каанын ам-даа утпаан мен.

Башкы ажылынга 23 чыл ажылдааш, оон партия, Советтер ажылынче шилчидим. 68 харлымыга чедир ажылдааш, ам уругларым уругларын азыражып олур мен. 5 ажы-төлүм эртем-сургуулдуг, оларның уруглары эндерик. А бодум 81 харлыг мен.

1942 чылдың өөредилге чылы доозулган. Август айда Тыва Арат Республиканың башкыларының август конференциясы болуп эрткен. Эки ажылдыг башкыларны ТАР-ның Улус өөредилгезиниң яамызының Хүндүлел бижиктери-биле шаннаан.

Ынчан, ажылдап эгелээним чылын, улуг шаңалга база кирдим. «Школамче дүрген барып, септелгезин кылдыртып, үлегерлиг школа кылдыр ажылдаар» — ал бодалым-на ол. Ынчалзажок сайыт келдирткен болган. Чеде бээримге: «Силерни өске ажылче шилчидер деп шийтир хүлээп алдывыс, Сайыттар Чөвүлелиниң чажыт килдизиниң эргелекчизинге баар-дыр силер. Кызыл-оол деп даргага чеде бериңер» дээш, бижик тутсуп берди. Кызыл-оол Куулар деп дарга ол болган. Ынчан 20 харлыг мен. Дарга: «Ажылдаар чериң бо. Шкафтар иштинде дужаалдар, шийтирлер бар. Ол бижиктерде ат салган Хемчик-оол, Чүрмит-Дажы, Данчай дээн даргаларның адын бо Кызыл карандаш-биле балаар сен» — диди. Ону номчуурумга, ТАР-ның хөгжүлдээзи, мал, тараа, тудуг, өөредилге, эмнелге айтырылганы, янзы-бүрү органиастарның ажылынын дугайында шийтирлер болду. Сөөлүредир бижээн бир шийтирнин номчуп олурарымга, «Тыва Арат Республиканың девискээринге политиктиг контролларны тудуп хоругдуар дугайында» чарлык болган. Оон эгелээш-ле менээ ол ажил шуут солун эвес апарган, школаже чоруксаам келири дам барган. Ол 1942 чылдың сентябрь 10-нун хүнү чүве. Сайыт кел диген болду. Ол менден: «Чүге ыглап турар болу бердиң?» деп айтырды. «Өөреникчилерим сактып тур мен, школага барып башкылап ажылдаайн» дидим. Мени черле өттүр көргени-ле ол боор: «Ынчаарга Шетинкин-Кравченко, 3 бажында Алдын-кыс деп кижини эккел» — диди. Ол ажылымны ынчаар хүлээди берген мен.

Кызылдың каттышкан школазында эге класс башкызы чедишпес, аңаа башкылаар болган мен. Сентябрь 15-тиң хүнүнде 1-3 класстарга башкылап эгелээш, 1948 чылга чедир ажылдадым. Оон амьдыралым аайы-биле Тожу кожуунче чоруй барган мен. 1948 чылдың август 20-ниң хүнүнде Тоора-Хем шко-

лазының директору Кол Даамыкай дужаалымны номчааш, 1-ги класс башкылаар кылдыр хүлээп алган. Уругларның фамилиялары: Кол, Ак, Бараан, аттары: Таскылак, Шарлан, Шенне, Артыш, Хем, Будук, Чекпе, Балык дээш, чер-чуртунун аайы, үнүжү-биле демей аттарлыг болду. «Уругларны школага канчап чаңчыктырып алырыл?» деп айтырыгны башкылар, директор-биле сумележип турдуvus. Тайгадан чаа келген, чүвениң аай-бажын эки билбес уругларны чаңчыктырып алыр деп чүве дыка берге. Бирги улдун төнүжүге чедир өөредип, чаңчыктырып келдим. «Уруглар, ам дыка хөй чүвени билип, өөренип алдынар, суурже көжүп кирерин ада-иелеринерге чугаалаар силер» деп чагып-сургап турдуvus. Ол 1949 чыл.

Уругларым ачазы Чооду Тондуйевич Чорбаа ынчан Тожу

картошкавыс кайы хире үнчүк, эгээртинмес дүжүттү ап турдуvus.

Ажыл-агыйга чоннуң күжү херек. Актив, хөй-ниити организациялары-биле сумележир, демнежир. Бир сүмем ол ийин.

1970 чылдың ноябрь 20-26 хүннеринде Москвага Съездилер ордузунга хоорай болгаш көдээ Советтер даргаларының улуг хуралына Тывадан 12 кижжи делегат бооп кириштиvis. Бисти РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунун Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

Ооң соонда 1973 чылдың июнь 21-де болган сонгулдаларга сонгукчулар мени Тес-Хемниң Кызыл-Чыраа көдээ Совединиң даргазынга сонгуп алган. Чоннуң ниити хуралын чыылдыраш, чугаалажып келиривиске: совхоз каш чыл улаштыр дүк, сүт, эът талазы-биле күрүне планын күүсетпээн, корум-чурум кош-

БАГ ДЕГ ШӨЙҮЛГЕН ЭРТКЕН ОРУУМ

райкомунун секретары турду. «Тайгада чурттап турар чонну сууржун амьдыралче кириер дугайында доктаал үнгөн. Ий, Адыр-Кежиг суурстунга колхоз турар. Анаа бажыңнар турар. Баштай чадыр өглерни база тип алыр» деп олурганын дыңнаан мен. Ол чазын чүве, Ий суурга колхоз тургузар, ады «Май 1» колхоз болур деп мындыг. 1949 чылдың май 1-ниң хүнүнде колхоз-даа тургустунган, даргазы Монгалбийи деп дарга болган. Ол күзүн чүве. Адыр-Кежиг суурга «Советтик Тыва» деп колхоз тургустунган, даргазы – Дамдын-оол.

Партия үезинде кааа барып ажылдаар сен дээр-дир, аңаа барып ажылдаар турган. 1950 чылдың кыжы, декабрь эгезинде, уруглар ачазын Кызылче келдирткен. Келзе-ле, Сүт-Хөлге ажылдаар болган. Ол аңаа көдээ ажыл-агый чериниң даргазынга ажылдай берген.

1952 чылда Тес-Хем кожуунун Кызыл-Чыраа сумузунга «Кызыгаар» колхоз чаа тургустунган. Ооң даргазынга уругларым ачазын томуйлаан. Хөй кожууннарга ажылдап каапкан болгаш амьдырал-чуртталганы, чоннуң аажы-чаанын элээн анализтеп көрдүм. Башкы кижжи өөреникчилеринге чүнү өөреткенил, кандыг болурул деп чугаалаан соонда, ону хажытпас турган. Башкызын, эш-өөрүн ол хире хүндүлээр турган.

1956 чылдың чайын Тожу кожуунуң Ий суурга келдиривис. Уругларым ачазы колхоз даргалап турду. Мен интернат, ясли-сад эргелекчилеп, суурнуң херээженнер чөвүлелин удуртуп турдум. Херээжен чонну аш-чем кылырынга, ногаа, картофель тарырынга өөредип, агитквартиралар деп чарышка бүгү чонну хаара тудуп, концерттер үндүрүп, республиканың эң эки херээженнер чөвүлели деп атты ап турдуvus. Республикага улуг хурал болган, аңаа Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунун Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан мен.

1968 чылдың июнь 6-да Ий көдээ Совединиң даргазынга сонгуттум. Ынчан суурга сайгылгаан чок турган. Ол айтырыгны кожуунга тургускаш, чырыкты бүгү чоннуң күжү-биле кылыр деп шийтир үндүрүп, чоннуң хуралын эрттиривис. Ол бүгү ажылды уруг-дарывыс-биле беш хонук иштинде доозуптуvus. Суурга сайгылгаан май айда хып келди. Тарып турган сулавыс,

как, аныктар оор кылгаш, шийтирип турар мындыг болган. Ынчангаш бо айтырылгарже кол кичээнгейни угландыраар болган бис. 1974 чылдың апрель айда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму Тес-Хем кожуунун девискээри Кызыл-Чыраа көдээ Совединге көдээ Советтер даргаларының семинарын эрттирер шийтир үндүргөн. Ону Президиумунун секретары С.Х.Красный дарга эрттирген. Көдээ Советти хүлээп ап турумда ниити ажыл-агый болгаш корум-чурум айтыры чептес турган. Ону эки талаже чедирип келгениvisтин алгазы семинарның киржикчилери сонуургаан. Кол чүүлүvus чүл? Чоннуң хуралын чыып, оларны-биле сумележир, арга-сүмезин дыңнаар. Күүском хуралынын, сессияларның шийтирениң күүселдизи. Депутаттар, доктаамал комиссиялар-биле, көдээ Советтин девискээринде албан черлери, бүдүрүлгелер-биле ажыл. Күүском даргазы ук чериниң хоойлу езугаар эрге-чагыргазын, чоннуң амьдырал-чуртталгазын, салым-чолун, келир үезин күрүне мурнунга хоойлу езугаар харылаар кол ээзи болур. Корум-чурум кайда хоойлу езугаар тургустунган болду, ажыл-агый ында херек кырында боттанып турар боор. Ону семинарның киржикчилеринге чугаалап турдум.

Ажыл берге, дыш чок ажылдың түннелинде, аарааш, албан-хүлээлгемден хосталып үндүм. Оон Самагалдайга көжүп келгеш, кожуунуң амьдырал хандырылга комбинатынга ажылдай бердим. Ол бүдүрүлгени хүлээп ап турумда, чептестерлиг турган. Ону чайладып алыр дээш бүгү күштү үндүрүп, бар аргаларны ажылгаанывыс түннелинде, комбинаттың ажыл-ижи чогумчалыг чоруп эгелээш. Бирги кварталдың планы күүсеттине бээрге, Буанды сайыт баштаан бөлүк бухгалтерияга хыналда чоруткаш, бүгү талазы-биле эки деп түннел үндүргөн. 1975 чылдың бердинген планын бүрүн күүсеткеш, коллектив шилчип чоруур кызыл тук-биле шаңнаткан.

Комбинатты 1978 чылга чедир директорлааш, чаа удуртукчунга хүлээди бергеш, Кызылдың №1 ПТУ-га 6 чыл ажылдаан мен. Күш-ажыл-биле холбаан эрткен чылдарым, каксы-даа бол, мындыг янзылыг сактып ор мен.

Олаай МААДЫ,
күш-ажылдың хоочуну.

КОНГРЕСС НАЦИОНАЛЬНЫХ СИСТЕМ ОБРАЗОВАНИЯ

ЮРТА
ТРАДИЦИОННОЕ ЖИИШЕ
КОЧЕВЫХ НАРОДОВ АЗИИ

(Уланчызы, Эгези 1-ги арында).

Гуманитарлыг эртемнер, культура болгаш кадык камгалал талазы-биле күрүне шаандалдарын тургузарын чугаалааш, ол бо адырларнын моон-даа сонгаар хөгжүлдезинге идиг болур дээрзин демдеглээн.

Шериг-оол Дизижикивич спорттун, тыва уран чүүлдүн хөгжүлдезинге база доктаан. Каш хонук бурунгаар тыва артистер сцена кырынга үш балетти база ол хире операны тургусканын онзалап демдеглээн. Делегей классиказынын эртинези «Щелкунчик» балетти болгаш тыва «Чечен биле Белекмаа» операны дээш, еске-даа көргүзүлгери Сибирь девискээринин мастерлеринден, харындаа бүгү-делегей дененден дудак чок тургусканын чугаалаан. Бо опера, балеттерни чаа концерт сезонунда Кызылга көрө бээр бис.

Чазак Даргазы тыва спортчуларнын сөөлгү чедишкннерин аалчыларга таныштырган, а конгресске хамаарыштыр чүве чугаалап тургаш, ону республикага эрттире бергени таварылга эвес дээрзин сагындырган. Тыва чон — өгнүң бурун омур-хевири эн-не камныы-биле камгалап артырып алган, харын-даа эвээш эвес кезии амдыгаа дээр өглерде чурттап чоруу чоннарнын бирээси. Өг — бистиң ада-өгбелеривистиң салгал кылдыр артырып кааны культурулгү өнчүзү-дүр, бистин чоргааралыыс болгаш ынакшылыыс-тыр. Республика мал ажил-агыйлыг болгаш аңа өгнүң ужу-дузаны эргежок чугула. Ынчангаш өг тудуу кол айтырыг болуп артырышаан деп чугаалаан.

Шериг-оол Дизижикивич тыва чоннун чаңчылчаан оран-савазы — өгнү кадагалап артырышышаан, ол үениң аайы-биле малчын кижиге тааржыр кылдыр чаагайжыттырган турар ужурун сагындырган. Өгнү шыварынга космонавтикада ажылгап турар чивик, сутга өтпес, отка өрттөнмес материалдарны чүге ажылап болбазыл дээрзин чугаалаан. Бурун оран-саваның хараача, ынааларын болгаш ханаларын чаап шыдаар станоктарны кылып турар бүдүрүлгө черлери чуртта база бар. Оларнын чамдызынга Чазак Даргазы чораанын

болгаш баштайгы дугур-жулгалар кылганын дыңнаткан. Бо технологияларны ажылгап тургаш кылган өглерни Тываның чонунга удавас көргүзөр. Шериг-оол Ооржак ыңдыг өглерни «Хүннүг өглер» деп адаан.

Чазак Даргазы Кызылдын 1 дугаар ПТУ-зунун сургуулдары болгаш республиканың чамдык школаларынын өөреникчилери өгнүң тургузуун компьютерге санап, төлевилелдеп турар апарганын магадап чугаалаан. Шак мындыг арга ажылгап тургаш, өгнүң аян-шинчизинге, иштики дерилгелеринге чаа солун чүүлдерни сүмөлөп кириген архитекторларга болгаш инженерлерге 10 муң долларнын Чазак шааналын тыпсырын аазаан.

Россия Евразия чурту болганда, оң сайзыраңгай күрүнелери-биле бүү талалыг харылзаавысты хөгжүдөр ужурулгү бис дээрзин Шериг-оол Ооржак сагындырган. Кыдат, Мурнуу Корея, Тайвань, Япония ышкаш чурттар боттарынын эрги архитектуразын камгалап артырышышаан, амгы үениң чаагайжыды туттунган бажыңнары-биле сурагылыг. Бис улус чурттаарынга эптиг, чаагайжыттырган бажыңнары тударыыс — кол сорулгавыс деп чугаалааш, кончуг соокта амгы малчыннар база автономнуг чылыг, чырык-биле хандырттынар бажыңнарга чурттаар ужурулуун демдеглээн.

Шериг-оол Ооржак чугаазын төндүрүп тургаш, өгнүң дузаны-биле ресторан бизнестин болгаш аңа сервисти канчаар хөгжүдүп болурун чугаалажырын конгресстиң киржикчилеринден дилээн.

Тыва Республиканың Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынын депутаттарынын өмүнээзинден Борис Балчий-оол чыылганнарга байыр чедирген. Хакас Республиканың национал политика талазы-биле комитетинин даргазы Любовь Аешина Чазак биле Дээди Советтин өмүнээзинден конгресстин киржикчилеринге байыр чедирген. Ол акы-дунма тыва чондан хөй-ле чүүлдерни өөренип ап турарын чугаалааш, ылаңгыя күрүне тургузуунун талазы-биле тывалар биске бодаарга, аксакалдар деп демдеглээн. Тыва болгаш хакас чоннарны Саян сыннарынын ийи чалгынынга

ӨНДҮР ӨРГЭЭ

демейлээш, ооң ужу-дуушкуну бедик болурун күзээш, Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржакка номнарны, Өөрөдилге ямызынга чурукту белекке сөңнээн.

Байыр чедиришкннеринин соонда илеткелдер эгелээн. Ону национал школа хөгжүлдезинин төвүнүн директору Наталья Товуу «Өгнүң этносферазы: тыва кижинин социал-психологтуг мөзүшыннары» деп илеткел биле ажыткан. Психология эртемнеринин доктору тыва кижинин мөзүшыннарын кижизидеринге өгнүң ролун онзагайлап демдеглээн. Чүс-чүс чылдар иштинде туруп келгеш, бодунун бөдүүн, ынчалза-даа амдыралга ажыглаттыгыр болгаш экология талазы-биле арыг-шеверин чидирбээн өг кижини оожургадыр кайгамчык шынарларлыг деп, ол чугаалаан. Өг ээлери шаандан бээр боттарынын ажык сеткили, шимченгири болгаш чаа чүүлдерге өөреникчилик биле ылгалып турган. Оларнын аразында харылзаазы база өгнүң орну ышкаш, хуулгазын төгерикке чагырткан. Өг-бүле өөнүн иштинге тургаш, бот-боттарын кайы-даа таладан эки көрүп турар. Ол чорук аалдын кежигүннеринин демнинин, найралдынын херечизи болур.

Өг тыва кижини шагдан бээр амдыралга өөрөдип келген деп, ол улаштыр чугаалаан. Дириг болгаш өлүг бойдушту билип алырынга ооң ролу канчаар-даа аажок улуг. Көшкүн чоннарнын, ооң иштинде тываларнын, дыка хөй эки чаңчылдары, үнелиг чүүлдери өг-биле холбашкан. Шыдамык болгаш кызымак чоруктар өгге ескен улустарнын аразында кончуг неггөренгей. Олар кандыг-даа чүвеге хемчээл турар деп чүвени билерлер. Араттар бойдустан кажандаа артык чүве албайн чорааннар деп, илеткелчи чугаалаан.

Тыва улустун өг-биле холбашкан чугааларынга болгаш сөстөринге хамаарыштыр кончуг солун илеткелди академик Каадыр-оол Бичелдей кылган. Өг — оран-саваның тускай онзагай хевири, ол тыва кижинин амдыралынын болгаш ажыл-агыйынын чүс-чүс чылдар иштинде чарылбас кезии апарган. Ооң-биле дыка хөй дыл билиглери болгаш сөстөр холбашкан. Каадыр-оол Алексеевич өгнү архитектура талазы-биле база оң иштики-даштыкы дерилгелерин, эт-сөвин комплекстиг долу өөренир болгаш шинчилээр үе

келген деп чугаалаан.

Тыва кижинин өг-биле материалдыг болгаш чаңгыс аай сагыш-сеткилдиг чоруу «өг» терминологиязында онзагайы-биле тодараттынган. Өг-биле холбашкан чамдык билиглер болгаш сөстөр аңа хамаарылга чок хөй санныг билишкннерин тургустунарынга үндезин болган. «Өг» деп сөс-биле хемчээлдерни, чамдык таварылгаларда шажын болгаш философия билиглерин илередип турар. Чижээлээрге, «өг орну хире чер», «өг дег бажың» — хемчээлди илередип турар. Чамдык улус хамнарга, азы лама башкыларга «бажыңым арыглаттым» деп чугаалаарда, бөгүнге чедир «өөм арыглаттым» деп чугаалавышаан. Көшкүн амдыралды «өг амдыралы» деп база билип болур. Аныктар өг-бүле тудуп, кады амдыраарын база «өг» деп сөс-биле холбап турар: өглээр, өгленчир, өгленир. Амгы бажыңнары, квартираларны өг-биле демейлээр таварылгалар хөй: өгдө кижиги, ээн өг, өглүг мен. Өгнүң эн хүндүлүг чери — дөрнү бажыңга хамаарыштыр база чугаалап турар.

Каадыр-оол Бичелдей «өг» деп сөс-биле холбашкан чамдык билишкннеринин улустун мээ-медерелинде бо хүннерге чедир кадагалаттынып артканын бадыткаан. Тыва чоннун культурулгү өнчүзү болур өгнү камныы-биле эдилевишаан, ооң-биле холбашкан билишкннерни болгаш сөстөрни келир үениң салгалынга артырар ужурулгү бис деп чугаалаан.

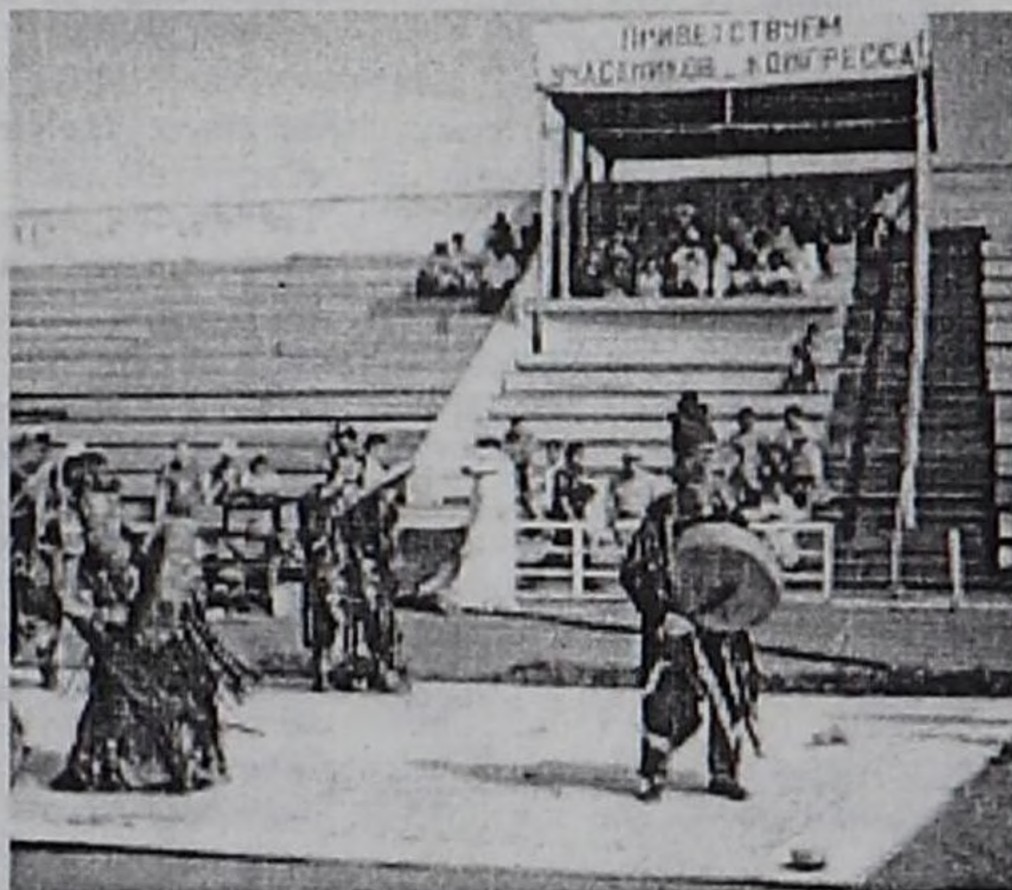
«Өг — бөмбүрзектиң биче хемчээлдиг дүрзүзү» деп солун илеткелди философия эртемнеринин кандидады Тамара Будегечиева, «Тыва өгнүң мифологтуг дестери» деп илеткелди төөгү эртемнеринин доктору Монгуш Кенин-Лопсан номчааннар.

«Тываларнын аас чогаалында — өг» деп илеткелди Георгий Курбатский кылган. Он-он чылдар иштинде тыва чоннун төөгүзүн шинчилеп келген эртемден өг-биле холбашкан аас чогаалга быжыг билин чыылганнарга көргүскен. Ол өг тыва чоннун медерелинде делегейнин эвээ, амдыралдын эгези болгаш ооң хөй-адынын бедик демдээ деп чугаалаан.

Георгий Николаевич илеткелдин доозутарга, Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак Барыын-Хемчик кожунга ажылдап тургаш, бир катап бөлүк аныктар баштап алган тыва өг тип

Кызыл кожунунун өөнүн чаңында тыва куда платьезинин көрүлдези.

Тыва хамнарнын алгыжы.

Кызыл-Мажалыктын А.Хомушку аттыг школазынын өгжүтежи.

Кызылдын 9 дугаар школазынын өөреникчилери дүк-биле ажылдап турлар.

Алтай национал хеп болгаш өгнүң иштики хевири.

«Чемзигбей» өгнүң ээзи Эмзимаа Намзал Сенгел тывалары-биле хөөрежиш олур.

Тыва өглер.

турган орус оолга таваржы бергенин сактып чугаалаан. Ол кижини бо Георгий Курбатский дээрзин айтык-каш, ооң өг талазы-биле билин чамдык үндезин чондан бедик дээрзин онзалап демдеглээн.

Хакастарның оран-савазының камгалалдарының дугайында илеткелди Хакасияның Катанов аттыг национал гимназия-интернадын башкызы Галина Костякова кылган. Ам ооң илеткелдинин чамдык солун чүүлдеринге доктаап көрээли. Хакастар тываларга, тофаларга, алтайларга болгаш шорларга төрөл чон. Оларның чаңчыл болган оран-савазынга чартык көшкүн амыдыралга таарыштыр кылган көжүрүп чоруур ыяш өгнү хамаарыштырар. Хакастар өг тигерде (тударда) оон турар черинче хая көрнүп алгаш, хлеб октаар. Бир эвес хлеб карты адаанга дүжер болза, ол аас-кежиктиг чер деп санадыр турган, а хлеб ишти-биле дүшкен таварылгада өске чер дилээр алаар. Чаа өгнү түдүп дооскан сонда, ону ыяп-ла ыдыктадып, арып-ладыр дээрзин Галина Давыдовна чугаалаан.

Хакастар өгнүң турар черин илередип алгаш, бир дугаарында аът баглаажын чазап тургузар чаңчылдыг. Олар баглаашты үрээринден, азы өрттедиринден коргарлар — аалдың аас-кежи чоруй баар дээр. Ынчангаш хакастар баглааштары бо хуннерге чедир оран-саваларының чанынга, хөөрлерге, хемнер, хөлдөр болгаш даглар дагаан черлерге тургузар чаңчылдыг — ол камгалал демдээ-дир.

Хакастарның өглеринин эжикири чөөн чүкче угланган. Ол чаңчыл бурунгу түрктөрдөн арткан. Өгнүң камгалалы кылдыр ооң эжинге адыг холу азып турарлар.

Кожаларывыс от-көзүн кончуг сагырлар. Чем кылгаш, ооң бажын ыяп-ла отка каап бээрлер. Олар от-көс «ээзин» улгады берген херээжен кижини деп санаар болгаш ону шугулдатпазын кызыдарлар. Ыдай-бээр чоруур дей бергенде, от иезин ыяп-ла чемгербээн шаанда өөндөн үнместер.

Галина Костякова хакас чонун өске-даа камгалалдарының дугайында солун чижектерни бодунун илеткелдине кириген.

Конгресс хуннүң ийги чартыгында республика лицейинге ажылын уламчылаан. Ооң киржикчилери секцияларга үстүп алгаш, он-он илеткелдерин дыңнап, сайгарылгаларны кылганнар. Чижээлээрге, профессор Доржу Кууларның «Тыва өгнү чаартырының айтырыглары» деп илеткел чыылганнарның сонургалын хайныктырган. Ол Төп Азияның көшкүн чоннарынга хамааржыр тывалар кидис өгнүң авторларының бирээзи болбушаан, бөгүнге чедир аңаа чурттагышаан, ону чаартып турар деп чугаалаан. Тывалар өглерни каш хевирге аңгылаарын (кидис өг, бөөдөй өг, чадыр өг, өргээ өг) болгаш олар 6-9-12 ханалыг болурун илеткелчи демдеглээн. Шаанда Тываның болгаш Моолдун чагырыкчылары он алды ханалыг өглерге чурттап чоранын көргөн улустар барын автор сагындырган.

XX чүс чылдың бирги

Тээлиннің ПТУ-зунун мастери Анатолий Салчак ыяштан чазаан ажылдарын көргүзүп тур.

Кызылдың «Аныяк» өөредилге төвүнүн башкызы Ирина Медведьева тыва тон даараарынга мастер-класс эрттирип турар үези.

чартыгында Тывага ийчангыс ыяш өглер тыптып эгелээнин автор көргенин чугаалаан. 40 чылдарда Чадаананың сураглыг дарганы Кара-Дарган ындыг ыяш өглүг турган. Оон хевир-дүрзү-даа, иштики эт-севи-даа чаңчыл болган тыва өглерге демей. Чаңгыс-ла ылгалып турар чүвези — ону көжүрбөс турган. Хөндөргөй сумунун чурттакчыларының медээзи-биле алырга, ол-ла чүс чылдың эгезинде Бедик-Тей деп черге орус хамаатылар база ыяш өг түдүп алгаш, чурттап турган таварылга бар.

Эрткен чүс чылдың 70 чылдарында техниктиг эртемнериниң кандидаты Доржу Бузур-оол тыва өгнү улам сайзырадырының талазы-биле элээн ажылдарны кылган. Ол чаартынган оран-саваның алды хевирин арттырган, ол дээрге туристер, аңчылар, малчыннар... ажыглаар өглер-дир. Башкызының эгелээшкини Тываның күрүнө университетинин доцентизи, техниктиг эртемнериниң кандидаты С. Дамдын бо хуннерде уламчылап турар деп, ол чугаалаан.

Тыва өгнүң эдилелдеринин аттары-биле адаттынган черлер аттарының дугайында дыл эртемнериниң кандидаты Бичен Ондарның кылган илеткелди база солун. Чижээлээрге, Танды кожуунда Дүк-Салыр, Бии-Хем болгаш Чаа-Хөлдө Аптараш, Барыын-Хемчикте Аптаралыг-Тей деп черлер, а Тес-Хемде Аптара деп хем бар. Чөөн-Хемчиктин чону Алды-Доскаар даан эки билерлер.

Өг ээлеринин ижерчири аш-чеми-биле адаттынган черлер база эвээш эвес. Оларга Сүт-Хөлдө Хойтпактаар-Баалыкты, Улуг-Хемде Хойтпак-Чажар артын, Барыын-Хемчикте Божалыг хемни, Тандыда Божа-Судак хемчигешти дээш, өске-даа черлерни хамаарыштырар.

Секцияларга номчутунган илеткелдерден Ирина Кобежикованың (Абакан) «Англы дыл кичээлдеринге хакас өгнү өөредери», Римма Ооржактың (Элегес-Аксы) «Өг — кижизидилге төвү», Александра Сандрайның (Сукпак) «Өгнүң шывын даараарының технологиязы», Виктор болгаш Владимир Толоев алышкыларның (Экинур, Даг-Алтай) «Алтай өг», педагогика эртемнериниң кандидаты Красс Салчактың «ТКУ-нун тускай курстарының программасында тыва улусчу педагогиканың

элементилери», Геннадий Кидиековтун (Есинск, Хакасия) «Куш-культура кичээлдеринге хакас улустун оюннарын ажыглаары», Цевээн Баянсааның (Улангом, Моол) «Моол өгнүң хөгжүлдези» деп шинчилел ажылдарын онзагайлап болур. Черле ынчаш бо конгресске оргкомитет эки белеткенгенин демдеглевес аргажок. Илеткелдерни безин алырга, оларның аразында кошкак, шилилге эртпээн ажыл чок деп болур.

Июль 16-да Тываның 5 чылы аттыг стадионга конгресс ажылын уламчылаан. Эртеги шакта өглер хоорайжыгажының ажыдышыкыны болган. Аңаа делегацияларның чамдык кежигүннери боттарының чоннарының уран чүүлүн, а республиканың школаларының өөреникчилери концерт программаларын баралгатканнар.

Стадионда тиккен 10 өгнүң аразында чоокта чаа Москвага бүгү-россия делегелге-ярмарказынга алдын медальды чаалап алган Өшкү-Саар Ооржактын, Тес-Хемнин Шуурмак ортумак школазының «Чем-зигбей», республиканың академиктиг школалары: Кызылдың 9 дугаар школа-гимназиязының, Кызыл-Мажалыктың 1 дугаар школазының, Межегейинин болгаш Кара-Хөлдүн ортумак школаларының өглерин бар.

Хакас делегация бодунун национал өөнүн шуугайдан кылган дүрзү-хевирин эптеп тургускан. Ынчалза-даа оон иштики эт-севи бүрүнү-биле эккеп дерзэннер. Хакас национал чемин өөнүн чанынга-ла хайындырып белеткээш, сонургактарны хундүлөп турганнар. Олар эң хундүлүг аалчызынга хой бажын салыр деп чугааладылар.

Алтайлар база өг эккелбээннер. Ынчалза-даа боттарының национал хепсынын, өгнүң эдилелдерин эккеп, чонга бараалгатканнар. Алтай араганы-даа, хакас хойтпакты-даа сонургап иштим, шыны херек, амданы бистин, тываларны-биле, кара олчаан чорду.

Моол делегациялар өглер эккээр дээрге, кызыгаар эртери берге, каайлы дүрүмү шынгы боорга соксап каан деп тайылбырладылар.

Конгресстин киржикчилери стадионда тургустунгай сценага Азияның чоннарының хеп-сынынга көрүлдени, янзы-бүрү танцыларга конкурстарны, аас чогаалдарынга мөөрейлери, а спортчу шөлге национал көргүзүп

оюннарны эрттиргеннер. Көшкүн чоннарның амыдыралынга хамааржыр бүгү-ле чүүлдерге мастер-класстарны өглерге болгаш чайгы майгынарга он-он эртемденнер, башкылар, культура болгаш уран чүүл ажылдакчылары эрттиргеннер. Оларның аразындан Кызылдың Өөредилге төвүнүн башкызы Ирина Медведьева-ның «Тыва чайгы тонну даараарының аргалары», педагогика эртемнериниң кандидаты Өргөлээр Ондарның «Тыва хүрештин өске чоннарның хүрештеринден ылгалдары», Екатерина Шалгинованың «Хакас куда», Галина Канитованың (Даг-Алтай) «Этикет болгаш улусчу дипломатия» деп мастер-класстарын демдегледиле болур.

Стадионга чоруп тургаш, бо конгресске хамаарыштыр чамдык аалчыларның бодалдарын сонургадым.

Владимир Толоев, Алтай Республиканың Кан-Аксы районунун Экинур ортумак школазының башкысы:

— Шак мындыг конгресс бистин төрөл чоннарывысты каттыштырып турар. Улус өөредилгезинге хамаарыштыр алыр болза, бо шуулган анык-өскенни чоннун эки чаңчылдарына, үнелиг чүүлдеринге кижизидеринге улуг салдарлыг. Тываның Чазаа чоннун эки чаңчылдарын таварышты аныктарны кижизидип, бо айтырыгже доктаамал кичээнге салып турары өске республикаларга өөредилге болур ужурлуг.

Мындыг конгресстерни доктаамал эрттирип турар болза эки деп бодаар мен. Тыва черге келгеннивиске, бисти эки уткуп хүлээп алганынга өөрүп тур бис. Маңаа келгеш, дыка хой башкылар-биле таныжып алдым. Аргадуржулгавысты шаавыс-биле солуштувус.

Бистер, алтайлар, база өг уктуг бис. Бо хуннерде өгнүң (аилдин) кидис болгаш ыяш хевирлери

Абакадан аалчылар Елена Толмашева биле Мария Арчимеева хакас улустун ырыларын күүседип турлар.

бар. Өглеривисти ам-даа хоорай, суурлардан көрүп болур. Тыва өгден шала-даа, ширтек-даа чогу-биле ылгалып турар. Бо конгресске киржип тургаш, Төп Азияның көшкүн чоннарының оран-савазы — кайгамчык өө келир үелиг-дир деп түннелге келдим.

Ольга Ултургашева, ХКУ-нун Саян-Алтай тюркология институтунун доцентизи, педагогика эртемнериниң кандидаты:

— Мындыг улуг конгрессти кады эрттирип турарывыс кайгамчык эки-дир. Бир эвес төрөл чоннар бот-боттарывысты мынчаар деткижип чурттаар болзувуса, бистер келир үелиг бис деп чугаалап болур мен.

Бо бүгү бистин ажы-төлүвүске кончуг чугула. Олар боттарының үнген дөзүн, төөгүзүн билер турар ужурлуглар.

Тыва чон бисти эки уткуду, бо шуулганга киршикенимге өөрүп тур мен. Бодум өгге өскөн болгаш, хой өглер көргөш, ыым кээр-дир. Бистин Хакасияда ам чүгле 22-ле өг арткан. Ол кончуг хому-данчыг. Орус чон-биле холужуп бар чор бис, ынчалза-даа чырык чер кырынга хакас нация артсын дээш ажылдаар, амыштырар апаар. Тывалар, алтайлар бо берге үеде бисти, хакастарны, кагбас боор силер дээрзинге бүзүрээр мен.

Марина Шмакова, Москва хоорайның сон-

гу-барыын өөредилге округунун школаларының куратору:

— Мындыг конгресс улус өөредилгезинин ажылдакчыларынга кончуг хой чаа билиглерни берип турар. Солун илеткелдер арбын-дыр. Культурлук кижизидилге чүгле биче-буурай чоннарның эвес, а улуг нацияларның, оон иштинде орус улустун база нарын айтыры-дыр. Аныктарның культурага өөредилгезинин улуг концепциязы орус чонда безин бо хуннерге чедир чок дээрзин миннир апаар бис. Бо талазы-биле национал республикалар канчаар хөгжүп турарын бо конгресстен безин эскерип тур бис. Моон Россияның, оон иштинде Москваңың, школаларынга өөренип ап болур чүүлдер хой-дүр.

Маргарита Монгуш, Бии-Хем кожуунун чагырга даргазының ора-лакчысы:

— Бо конгрессте Туранның 1 дугаар школазының башкылары киржип турар. Бистин чагырга черинин мында кол сорулгазы — өг дериг-херекселдерин садып алыры, ону тип тургузарының мастер-классына киржири болур. Ооң чамдык кезектерин садып алдывыс.

Көңүс чаа Мөңгүн-Тайганың алдын медальдыг өөнүн ээзи Өшкү-Саар Аракчаева Ооржак-биле арга-дуржулга солуштувус. Оон элээн чүүлдерни билеп алдывыс. Республика байырлалдарында шилиттинген 60 өгнүң аразына Бии-Хемнин багай эвес өө бо удаа турар боор деп идегеп турар бис.

Конгресстин мөөрейлеринин тилекчилеринге тускай дипломнарны ты-выскап, резолюция документ хүлээп алдынган. Делегациялар Эрзин кожуунун Төре-Хөлче эртем экспедициязын улуг-хүнде организастаннар.

Юрий ДАРБАА.

Авторнун тырттырган чуруктары.

БОИДУС

БОИДУС

БОИДУС
ХЕРЕККЕ АЛЫР
БООР

Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүрөн сумузунун девискээринде Тоолайты, Ак-Хем, Ортаа-Шегетей, Мугур-Шегетей деп улуг эвес хемнер бар.

Тоолайты хемниң бажында, аксында биче хемчээлдиг-даа болза, хөлчөк балыктыг хөлдөр бар. Ооң балын чивээн дарга республикада чок дивизмэ, чазыг болбас. Ылангыя балыктар чазын үнүп, үргенелер чажып турар үеде Тоолайтыга кайыын-даа келген кижилер балыктарны кам-хайыра чок кырып турары кожуун-даа, суму-даа даргаларын дүвүретпейн турары кара кайгамчык.

Ак-Хем, Мугур-Шегетей тайгадан баткан, сыык сулуг болгаш ында балык чок. Ортаа-Шегетейниң бажында-даа, аксында-даа улуг эвес хөлчөгүштер бар. Ынчалза-даа Ортаа-Шегетейниң бажында хөлдөргө балык салыр деп бодал бажымга төрүттүнүп келген. Ынчан Мөген-Бүрөнниң суму даргазы бооп ажылдап турган мен. Ол бодалды амьдыралга боттандыры-биле сумунун депутаты, күүском кижигүну Хүлер-оол Херлиевич Иргитке даалга берген мен. Улуска билдиртпейн, бүдүү Тоолайты хемден суг сөөртүр машинага балыктан сордургаш, Ортаа-Шегетейниң бажында хөлдөргө салыр кылдыр аңаа болгаш мал эмчизи К.Д.Успунга, суг сөөртүр машина чолаачызы И.Ы.Демир-оол оларны чоруткан мен. Олар ук даалганы кончуг эки күүсеткеш, ол хөлдөрни үш чыл иштинде хайгаарааннар.

Чоорту балык чок турган Ортаа-Шегетейниң хөлдөринге балыктар көстүп, көвүдөп эгелзэн. Олардан улус сыыркылыш-биле балыктап эгелзэн. Кончуг-даа улуг, эди чагай балыктар бар болган. Чоорту улус колдуу ол хөлдөрдөн балыктаар апарган. Чамдык чазый кижилер балыктарны кайы хамаанчок, хөйү-биле кырып эгелзэн. Хөй балыкты четкилеп өлүрүп алгаш, сатып-саарып чадааш, чыдыдып, октап, төп-даа тургулаан. Ам Ортаа-Шегетейниң балы эвээ-жеп калган деп турар. Ооң чылдагаанын кым-даа билбес.

Мен бодаарымга, оон балыктаарын ийи чыл хире шегледир болза эки. Азы ол хөлдөргө балыктарнын чиир чеминиң курлавырын шинчилеп көрзе бир чүве билдинип кээр чадавас. Ынчанмас болза эгелекчи кижилернин чаа херээ түңнел чок артып болур. Черле ынчаш чазын чаа үнүп, үргенелерин салып турар балыктарны республиканың кайы-даа булуңнарынга өлүрбөс болза эки-дир ийин. Мону республиканың болгаш кожуунун байдус камгалал ажылдакчылары херекке алыр боор дээн бодал-биле бижидим.

Успун КАРА-ООЛ.

Мөген-Бүрөн сумузу.

БҮЗҮРЭЭР-ДАА МЕН

“Убса-Нур ыйгылаажы” заповедникте куштуң 376 хевирлери бар, ооң 34-ү Россияның, 46-зы Тыва Республиканың Кызыл дептеринде киир бижиттинген. Үнүштерниң 1067 хевириниң 7-зи Россияның, 29-ү республиканың Кызыл дептеринде киир бижиткилзэн.

“Убса-Нур ыйгылаажы” төптүн эртемденнериниң, ЮНЕСКО-нун эксперттериниң, Бүгү-делегейниң байдус камгалалының эвилелиниң деткимчези-биле 2003 чылдың июль 4-те Парижке ЮНЕСКО-нун Бүгү-делегейниң байдус салгал комитетиниң 27-ги сессиязынга биосферлиг заповедниктин девискээрин Бүгү-делегейниң байдус салгалының объектизи кылдыр чарлаанын солуннардан номчаан боор силер.

“Убса-Нур ыйгылаажы” заповедниктин ниити кызыгаары 323, 2 муң га, 5 кластер участоктуг, Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Сүт-Хөл кожууннар хамааржыр. Ол черлер онза камгалалдыг, ооң онза камгалалдыг участоктарына чөпшээрел чок кижилерниң чоруурун хоруп турар. Бо девискээрлерниң бойдузунун онзагай байдалы: элезиннер, хову-шөлдөр, арга-арыг, тайга колдаан, ооң чамдыктары мөңгө меңгилер, шынаалар, дагларлыг. Оларның тыптып келгениниң онзагай төөгүзүн бистиң келир салгалдарымыска камгалап арттырары чугула айтырыг бооп турар.

Бойдустун айыыл-халавы, кижилерниң ээ-харысалга чогу-биле чедирип турар улуг когаралдарын баш удур болдур-

базының хемчеглерин заповедниктин ажылдакчылары канчаар-даа аажок улуг күштү үндүрүп чорудуп турарын “Убса-Нур ыйгылаажы” күрүнениң биосферлиг заповеднигиниң директорунун оралакчызы Николай Лопсан 2004 чылдың июль 1-де радио дамчыдылгага кончуг тодаргайы-биле чугаалаан.

Ол болган чугаага Сүт-Хөл кожуунун девискээринде тургустунган онзагай камгалалдыг черлериниң бирээзи — “Хан-Дээр” деп черге база доктаады. Камгалалдыг ол черни кожуунда харылаар даргазы Семен Ондар, харысалгалыг ажылдакчылары Эрес-оол, Александр Ондарлар боттарының айттары-биле болгаш машина-техника-биле бүрүн хандырттыган, арат ажыл-агыйлыг кончуг таарышкан улус таварышкан деп билер кижжи мен.

Шаанда ТАР үезинде барың кожууннарның арат чоннарындан садып алган хөй малын ССРЭ-ге экспорт-биле үндүрерде Көжээ баазанын ыяк белеткээш, амгы заповедник апарган Хан-Дээрлээш, Хакасияның төвү Абакан хоорайга чедирип, дужаап турганы бистиң кыска төөгүвүсте артканы ол. Көжээ баазанының административтиг

удуртулгазының ажылдап турганы улуг бажың ам-даа туру ийин. Ону септеп-селээш, сыын фермазындан аңаа тургусса деп бодалымны Россия Федерациязының Бойдус курлавырлар яамызының республикада бойдус курлавырлар болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаар эргелелиниң Сүт-Хөл кожуунда ажылдакчызы Кызыл-оол Монгушка сүмелзээримге, оон чүүлдүгүзүнүп хүлээп алган кижжи.

Ол кожуунун чагырыкчызы Иван Шыванович Монгуш-биле дугурушкаш, Көжээ, Чээдеге белдиринге ыяш дилдирер пилораманы тургузарын, Хан-Дээрниң иштинге шаанда аңныр ажыл-агыйының аңчылары чурттап турган Сарыг-Алаакка егерлер чурттаарына болгаш аңаа кат, тоорук, мөөгү, эм ояттар белеткээр, дүшкен мыйыстар чыыр ажылчыннарның доктаамал чурттаар суурну тургузар, ол черлерге орук-чирикти үндүреринге кожуунун сугтарылга системаның даргазы Кара-оол Даңзы-Белек харылаар. Аңаа чарыгдар кывар-чаар материалдарны, рация-биле дорт харылзаа тударының айтырыын РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының республикада бойдус курлавырлар болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаар эргелелдин даргазы Олег Сергеевич Доржу дузалажыр болган. Мээң болуңу 5-10 чылдарда ыяп-ла күүсеттинер. Оон кирген орулга кожуун бюджетинче кирер.

Дидим болгаш эки план. Ону Кызыл-оол Конгарович эчизинге чедирип шыдаар-дыр ийин.

Сыын ажыл-агыйын тударына Көжээ бажы Би-Хемнин сыын фермазы турган черинден оранчок ажык девискээрлиг. Чылгы малды чайын ымыраа-сээктен дестиргеш, сериин тайгаларже үндүрүштер. Улуг аң сыын база чылгы мал ышкаш ымыраа-сээк чок сериин тайгалар эдерерлер-ле болгай.

Ам “сыыннарны кайыын тып-каш өстүрерил” деп, айтырыг тургустунуп кээр. Ында кижжи бергедээр чүве чок. Ишкенин Көжээ, Чээдеге чурттап чораан бистиң аңчы, динчи улуг өгбелеривис Домаажык Ооржак (Чолдак-Кулак), Шалдаң-оол Сат (Чолдак-Ашак) Байынды, Аваажай Ондарлар кыжын хар улгадып, сыыннар арып эгелей бергенде шаналыг тайга артынче ашкаш, хондур-дүндүр тургузу сүргүлээш, шыдашпайн чыткылапкан черинге келгеш, айткылаштыр чуларлааш, четкен кижизин үсеп кылдыр узун ыяш-биле таарыштыр баглап алгаш, Ус аксында садыгчы орустарга дужаагаш, оон хөй эт-бараан алган боор чүве.

Сайгарлыкчы чорукту хөгжүдер талазы-биле биче бизнесче Чазактын талазындан көрнүп келгенде, Көжээге сыын фермазы туруптар болза, акша-көпөөк оон үнүп кээр дээрзинге бүзүрелим улуг.

Серге ОНДАР,
күш-ажылдың хоочуну.

САМЫНА — СЕТКИЛИМДЕ

Айның, хүннүң чөлээш өнүгү херелдери бакылап дээп кээрде-даа, ажып чанарда-даа Самынаның бедик баштарында шиштегер ак меңгилерге алдынналып, мөңгүннелип солангылаар ажай-буурул бөрттүг, ак-көк дээрде булуттарже шыпшык бажы шымны берген мөңгө ногаан тайга чүве.

Тываның соңгу-барыын кызыгаарларында чаптылган бо тайга бедик, кадыр-берт болгаш Тываны кажаалап, кадагалап турар хана-шивээ кылдыр сагындырар. Кожа-хөлбээ ийи күрүнениң кара чаңгыс аргыжар оруунда делгем даш оваа кырында ийи күрүнениң, Моол биле Россияның, кызыгаар чагылары удур-дедир көржүп алган турарлар. Ол чагыларның чанынга ыңай-бээр көрүп турарга, мындыг бодал башка кирер: “даштыкыдан калчаа дайзын эрттирбес мен, бойдустун хай-халавы шуурган шургувазын” дээн-даа ышкаш, тайга шак ыңдыг сүртенчиг, күчү-шыдалдыг кылдыр көстүр.

Чайгы үеде тайганың каас-шинин кижжи магадап ханмас. Шугул-каржы, кышкы шуурган тайга тазына чагган харны тазарты ширбий шаап тургаш, тайганың эм эзинде ыжык черлерге тырып, бөлүп каарга, ол хар чылдың дөрт эргилдезинде эривес шилдегер ак-көк дош болуп, мөңгө назылыг меңги кылдыр хуула бээр. Чайның изинде ол меңги доштардан дамырактар судалданып сыстып агып эгелээр. Ол үеде меңгилер чоок-кавызы янзы-бүрү хевир-дүрзүлүг эрзэн шокар чечек шыпкан чиндигир ногаан шыктар апаар, хевистер-даа чадып каанзыг. Ол шыктарга басып чоруурга, чараш, көрүштүүн чүү дээр ону. Сагыш-сеткил дойлуп, башка хөй-ле бодалдар, денелгелер төрүттүнөр. Ам шынааларда элезиннер тавангайны хаарып, мал-маган девээ дилеп, шааш-

меңээ эргим, чоок. Амыдыралымда хөй-ле болушкуннар ооң-биле сырый холбаалыг.

Хан-Дээр деп атты мынчаар тайылбырлап турар. Тюрк дылда дээр ханазы дээрде шашкан, дээр баганазы. Шынап-ла, ырактан бараадап көөрге, шуут-ла дээрде барып үзүп алган турар кылдыр көстүр тайга чүве. Ол тайганың кадыр-берт көшкелерин чара шаап бады барган хемни база Хан-Дээр хем деп адаар. Ол хемни Хан-Дээр кызаазындан харап көөрге, коргунчуг, сүртенчиг-ле. Кортук кижини ынаар чагдатпас-даа. Хем тамы дүвүнде шаалаар.

Хан-Дээр — байлак-ла тайга. Оңмас ногаан чойган, пөш, арыш, шаанак дээш, янзы-бүрү ыяштар холуй үнген чиндигир ногаан аргалар. Ол арга-эзим-нерде кандыг амытаннарны чок дээрли: адыг, бөрү, элик-хүлбүс, сыын-мыйгак, буур-булан, тоорук-чекпе, алды-киш, динч, хөөрүк дээш, санап четпес. Хан-Дээр кызаазының кадыр туруттарында те-чүңма чоргаар харанып тургулаар. Кандыг куштарның ырышоорун таалап дүңнабас дээр! Кандыг эм-дом, каас-шиник ойт-сигенни ында чок дээрли! Арыг-чагай агаарын тынып мага ханмас.

Чекпелиг одаа алыс чуртташтыг черде. Айттар ойткарар делгем аяннарлыг. Арыг агым кара суг ырак эвесте агып чыдар. Шагда кылган-даа болза, чылдың септеп чаартып турарым улуг кырган кадыр. Ооң иштинде, даштында хол-биле таарыштыр кылган чугула дериг-херекселдер.

Авыралдыг, ачы-буянын Хан-Дээр төптен ырак-узак, орук-чири кадыр-берт болгаш-ла, бодунуң байлаан бо хүннерге чедир камгалап арттырып алгандыр ийин. Чылдан чылче Хан-

Дээрни адап-сурап, ынаар чүткүдүп турарларның саны арбыдап турар. Дешшилгелиг эртем-техника көвүдээш амгы үеде Хан-Дээрниң келир үезин баш удур даап чугаалаары нарын.

Каш чыл бурунгаар “кызыл-дустай” берген өөм иштинин архивинден үстүнде чүүл-биле танышкаш, солунче чорутса, ажыр-бас боор деп бодадым. Чүге дээрде алдан-дургуннарның кинданындан арга тып чуртунга эрээ-хилинчекти көрүп чорааш, чедип келген Садыаажыктын онгу-ижээни Хан-Дээрниң аргазими болган деп барымдаалыг сактышкыннар бар-ла болгай. Истеп-сүрүүшкүннүң соо соой бергенде аалынга чанып кээп, назы дегүүже ажы-төлүнүң аразына чурттаан. Ооң ажы-төлүнүң ажы-төлү аравыста ам-даа төрзөн чуртунга ачы-дузалыг бараан болуп чурттап чоруурлар болгай.

Ынчангаш Хан-Дээр тываларның чүгле азыраныр ачы-буянын тайгазы эвес, ачы-салгалының келир үези, хосталгазы дээш чидиг демиселдин үезинде камгаланыр онгу-шивээзи, амыттын алыр идегели база болгандыр. Ол чүгле дургун кижиниң чаштынар үгээ-шивээзи болу-рундан аңдыга, аш-чеминиң шыжамыры база болганы ол-дур.

Алдан-дургуннарның тура халышкынын демдегледип тура, тыва араттарның аар-берге амыдыралына Самынаның Хан-Дээр тайгазының ачы-буянын сактып чугаалаары артык эвес деп бодаар мен. Алдан-дургуннарның төөгүзүнүң дугайында билдинмес арыг арыннар хөй. Садыаажыктан ескелер-даа Хан-Дээрниң арга-эзиминге чаштып, ижээп артканнар төөгүде турган чадавастыр ийин.

Дудаа ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

“СЫГЫТ, ХӨӨМЕЙ — ӨВҮР ЧЕРДЕ”

Июль 15-16 хүннеринде Өвүрүн Хандагайтыга Тываның Улустун хөөмейжизи Геннадий Туматтын 40 харлаанынга тураскааткан “Сыгыт, хөөмей — Өвүр черде” деп хөөмейжилер мөөрейи болуп эрткен. Ону ТР-

күүседир репертуарын кызырып, күүседир стиль, хевирин арыглап каан соонда, ам-на мөөрейиниң киржикчилери тодараан.

Каш чыл бурунгаар хөөмейжилер мөөрейинге киржикчилерниң ойнаар аяны, күүседир

солун. Оон аңгыда Антон Увангурнуң каңзат күүселдези дыка тускай болгаш чараш. Атсураа билдингир апарган аныяктар — Бады-Доржу Ондар, Аян Ширижик, Май-оол Седип, Мерген Куулар оларның аргадуржулгазы чылдан чылче улам бедип оарын демдеглес аргажок. Ол хевээр шыңгы ажалдаар болза, олар Тываның адын делегейге улаштыр алдаржыдар кижилер ол-дур дээрзинге идегеливис улуг.

Тиилекчилерниң гала-концерти-биле, долчу-даа бол, таныштырыпсымза, мөөрейниң киржикчилериниң дугайында база эрткен деңнелиниң дугайында билдине бээр боор. “Узуп ижер кара-сугнуң дажы чараш болбайн канчаар, угбашкылар оолдары демей-демей болбайн канчаар” деп эгелээш, “Өвүр кожуун чонубиле өңүктөжип алылыңар” деп “Чаңгы-Хая” ансамблиниң хөөмейжилериниң оюн-күүселдези-биле түннел концерт-даа эгелээн. Улаштыр кымнарны чок дээр! “Уруг-дарыын өөреткен угаанның-ла башкыларым” деп ыраккы Мөңгү-Тайгадан 5-ки классчы Мөңгү Ооржак бадырарга, чаптанчыг-даа, чараш-даа болду. Мугур-Аксында музыка школазында хөөмей башкызы А.К.Хертектиң өөреникчилери мындыг республика чергелиг мөөрейге эки түннелдерни чедип ап келген. Оон өөреникчизи Даң-Хая Хертек “Сарадак” конкурзунга шаанналдыг черни алган. База бир өөреникчизи Алла Хертек “Тыва кызы” ансамблинде ажилдап турар. Бо удаада база башкы бодунун күжү-биле өөреникчилерин кириштирип чедирип келгени ол.

Белек Монгуш, Аңчы-Кара Дамдын, Маадыр Монгуш, Эрик Сарыглар — шупту аныяктар. Оларга эки белеткел, кичээл, үези дуржулга херек, а талант бар дээрзи чугаажок.

Саян биле Григорий Туматтар дээрге ат-сураглыг хөөмейжизис Геннадий Туматтын кады төрөөн дунмалары-дыр. Угун дөзеп алышкылар база хөөмейлээр болганы ол. “Каргыраалап, хөөмейлепкеш, калган акым сактып кээр мен” деп Саян уярадыр бадырарга, кижиниң баары “ажыш” дээр.

Мөөрейде кыс уруглар база киржип турары солун. Тывадан Шолбана Дензин биле Япониядан Терадо Мао каргыраалап,

хөөмейледи.

Оон мурнунда мөөрейлерге, концерттерге “Алдан-бежен кадыргызы агып баткан Алажымны” деп ырлар Шон Куирк бо удаада “Көк-ле баштыг тайга көргөш, Көк-ле Борам дидирексеп, көвей багай чонум көргөш, хөөкүй бодум хөөрексеп” деп бадырарга, көрүкчүлөр магадап, чаптап шаг болду.

Япониядан аалчылар Хироши Обики биле Ояма “Ом-ма-ни паде-хум” деп ырыны бодунун дылынга ырлавышаан, боттарыны-биле сыгыртып, хөөмейледи. Тывалар ышкаш сыгыт, хөөмейниң “хааннарын” дыңнап өскен улус оларны дыңнаарга, каттырынчыг чүве-дир ийин. Ынчалза-даа оларның бистиң культуравыска, сыгыт-хөөмейвиске сонургалы дээш хүндүлээр апаар.

Болгарияга чогадыкчы уругларның фестиваль-конкурузунга “Вокал” деп номинацияга тиилекчи болган (Торгалыг ортумак школазы) аныяк ыраажы Долума Чым-балактын тааланчыг, чараш ырызы-биле гала-концерт доозулду. Концертин башкарыкчызы англи дылда чарлап турар Хандагайты ортумак школазының англи дыл башкызы Вячеслав Бадыраевич Салчакты маңаа онзалап демдеглекседим.

Ам тиилекчилер-биле таныштырайн. 1-ги черни алган Бады-Доржу Ондарга 1-ги чергениң дипломун болгаш он муң рубльдин өңнүг телевизорун ТР-ниң культура болгаш националдар херектериниң сайыды Е.В.Кара-Сал тывысты.

Ийги черни ээлээн Саян Туматка (деткикчи хөөмейжилерниң өмүнээзинден Откун Достай тывыскаан) 8 муң рубльди, үшкү черни ээлээн Белек Монгушка 5 муң рубльди (ТР-ниң Улуг Хуралының Хойлуужудуга палатазының комитет даргазы Борис Монгуш) тывыскаан.

Ансамбльдерден 1-ги черде — “Алаш”, 2-ги черде “Чаңгы-Хая” биле “Салгал”. 3-кү черде — “Адашкылар” (Дус-Дагдан Герман Куулар оолдары Мерген база Откун).

РФ-тин Күрүне Думазының депутады Ч.Ч.Д.Ондарның шааналы 100 долларны жюри “Эң бичи киржикчи” дээш Мөңгү-Тайгадан Мөңгү Ооржакка тыпсыр деп шийтпирлеп каан турда,

шаанналдарны тыпсып турар үеде ону солустур Чадаанадан Мөңгү Монгушка тыпсыпканы элдептиг болганын депутаттар сөөлүндө кайгап чугаалажып турду. М.Монгуштун алыр турганы “Чагытайже” путевка М.Ооржакка келген.

Геннадий, Григорий, Омак, Саян — дөрт хөөмейжиниң авазы Чанзаңмаа Бюрбюевна Монгушка база ТР-ниң Улустун хөөмейжизи Николай Кечилевич Мон-

Бады-Доржу Ондар.

ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы база Өвүр кожуун чагыргазы организастап турар. Бо мөөрей ам үш дугаар эртип турары ол. Солун чүве чүл дээр-ге, оон киржикчилери — кол нуруузунда аныяктар. Ол ышкаш чылдан чылче даштыкы аалчыларның — хөөмей, сыгытка сонургалдыгларның санының база өзүп турары. Бо удаада Япониядан 7-8 кижин, Америкадан 2, Канададан 1, Испаниядан 2, ол ышкаш найысылал Москвадан 1 кижин чедип келген. Ол чүнү чугаалап турарыл дээр-ге, тыва сыгыт-хөөмейниң ат-алдары алгып, делегейде калбаа-биле билдингир апарганының бадыткалы ышкажыл. Ынчангаш сыгыт-хөөмейге сонургалдыгларның саны чылдан чылче өзүп көвүдөп турар.

Июль 14-те Хандагайтыга мөөрей киржикчилериниң шилдезин баштай эрттирген. Мөөрейниң деңнели, утка-шынары бедик болзун дээш ынчанганы чугаажок билдингир. Эртмендер, педагогтар, хоочун хөөмейжилерден тургустунган тускай комиссия аңаа ажылдаан. Даштыкыдан келген аалчыларны база кириштирген. Шиллдеден илерээни болза канчаарга-даа даштыкы аалчылар бистиң хөөмейжилеривиске кайын черде, ынчангаш оларны мөөрейиниң аалчылары кылдыр кириштирер шийтпирни хүлээп алган. А моон сонгаар, келир чылдарда эртер мындыг мөөрейге даштыкы киржикчилерни бир аңгы мөөрейлештиргеш, түннелин үндүрер, а тываларны бир аңгы мөөрейлештирер деп дугурушкан. Ынчанмас болза деңнел шуут оранчок ылгалдыг. Шупту шаанналдыг черлерни боттарывыс ап туруп бээривиске, даштыкы аалчылар мурнунга эпчок апаар. Ынчангаш ийи аңгы түннезе черле таарымчалыг дээрзин комиссия шийтпирлээн. Ук шиллениң соонда киржикчилерин

арга-хевири шупту демейлешкек, харын-даа өттүнчүр турганы чажыт эвес-ле болгай. А ам байдал өскерилген. Кижин бүрүзү бодунун үнүн, стилин тып, өскелерге демейлешпес болур дээш кызып турар апарган. Ырыккожамыктарының сестери безин хөй удаа катаптангып турган болза, ам ол талазы-биле база бурунгаарлаашкын илден. Бо бүгү чүнү көргүзүп турары ол дээр-ге, сыгыт, хөөмейге сонургалдыглар чогадыкчы езу-биле ажилдап турар апарганы ол-дур. Аас чогаал ансамбльдериниң саны база немежип орат. Хоочун хөөмейжилерниң болгаш ТР-ниң Хөөмейжилер эвилелиниң ажылының үре-түннели көстүп келгени бо-дур.

2003 чылда Хөөмей симпозиумунун үезинде тургустунган Тываның Хөөмейжилер эвилели үениң негелдезиниң аайы-биле шыңгы негелделерни тургузуп, чаартылгаларны сүмелеп, сыгыт-хөөмейниң келир үеде сайзыралы дээш улуг сагыш човаашкыны баштайгы “өзүмнерни” берип эгелээни ол деп болур. Тургузукчу хуралынга эвилелдин кежигүннери тодаргай сорулгаларны салган турган. Г.Туматтын юбилейинге тураскааткан хөөмейжилер мөөрейин эрттирери — бир дугаар улуг сорулгазы ол. Салган ук сорулгазын хөөмейжилер боттандырганы ол.

Кандыг-даа мөөрейниң кол сорулгазы — чонун сонургалын көдүрери болгаш чаа аттарны — салым-чаянныгларны илередири. Тыва чонун сыгыт, хөөмейге сонургалы кажанда-даа читпес дээрзин ырак-узак Хандагайтыга эрткен бо мөөрей база катап бадыткады. А чаа аттар база илерээни чугаажок. Чижээлээр-ге, Хеймер-оол Ховалыг (Тываның Улустун хөөмейжизи, РФ-тин алдарлыг артизи Кайгал-оол Ховалыгның кады төрөөн дунмазы) чаа хевириниң бир эгелээшкенин (сыгырып оргаш күүседир) кылып турары

Май-оол Седип.

гушка 5-5 тонна халас хөмүр алыр талонну, бо хүннерде Омск хоорайның дээди өөредилге черинче өөренип чоруур деп турар Мөңгү Туматка дуза кылдыр 4 муң рубльди Борис Билчин-оолович деткикчилээн депутат эш-өөрүнүн өмүнээзинден тывыскаан. Ол дээр-ге ТР-ниң УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының депутаттары М.Б.Дагба, С.С.Санаа, В.Т.Сандан, В.С.Куулар, Н.К.Куулар, Б.И.Херлиниң база Г.Туматтын чаңгыс чер-чурттуг эжи О.Д. Ооржак олар-дыр.

Гала-концерт эгелээринин мурнунда спорт стадионунга мөге-хөөмейжилерниң хүрежи болган. Хүреш дугайында болгаш мөөрейниң оргкомитетиниң ажылынга үнөлелди солунунуң дараазында номеринден номчуур силер.

Светлана БАЛЧЫР,
“Шынын” коор.

Кызыл — Хандагайты — Кызыл.

В.Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

“Алаш” ансамбли.

ЭР ХЕЙ, ЭРЭС!

Кикбоксингге Россиянын чемпиону Эрес Сарыглар профессионалдарнын май айда шүүлдө маргылдазынга Португалиядан Бруно Климентону сески салыгда далдыр шашкаш, Европа чемпиону болган. Профессонал кикбоксер Эрес Сарыгларны ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Ооржак хүлээп алгаш, аңаа байыр чедирбишаан, чедишкннерни

күзүн. Чазак Баштыңы Эрестин Кызыл хоорайга бажың тып алырынга дуза кадарын аазаан. Эрес Сарыглар октябрь айда чемпион адын катап негээр бодаан Бруно Клименто биле Португалияга баргаш, тулчур. Тыва оол бо удаада тиилээр болза делегей чемпиону ат дээш кордакчыларнын аразынга кирер.

Бистиң корр.

Почта — солуннар, журналдар, чагаа-бижиктер, посылкалар, машинада белең чүдүртүнген. Ол бүгү ам Данзы-Байыр Серээвич Кууларнын харысалгазында. Бо уудаар ол барыын кожууннарже аъттаныптар. Оон башкарганы автомашина чоорту ыраза-ыраза, Кызыл хоорайны артынга каап, узун орукче кирип, чоорту ажытталы бээр. А Кызыл Данзы-Байыр Серээвичини үдөп, орук-суур менди-чаагай чооруун күзөп үдээниги, соонга арты калыр... Ол таптыгыла мынчаар 40 чыл уламчылап келген.

А кожууннарда почта салбырларында оон экнеэр чүгүн күрүлдү диди-иди эмакээр турган. Көрдүнгөн үезинде почта машинасы чогуур черинге халдып келир. Чаңгыс ажылда ажылдап келгени 40 чыл дургузунда Данзы-Байыр Серээвич республика иштинге чеже-чеже километри эртип, кайы хире хемчээлдиг почта чүгүн аай-дедир дажыглааныл? 1964 чылда киргеш, бөгүнге чедир ында ажылдап чоруур кижиге хамаарыштыр ол айтырыгны салып, санап үндүрүп тургаш, аңаа харыы алыр чүве болза, дыка солун болгу дег. Ол болдунмаза-даа, ынча чылдар иштинде өскээр кайнаардаа барбайн, чүгүл чаңгыс бүдүрүлгеге ажылдап

деп чүве ховар таварылга-дыр дээрзин демдегледип каалы. Ажылдаар ажылдаар, артында хей-хей шаңнал-макталдарлыгы де. Алызындан кижизиг бүдүжү, биче, ак сеткилди, ажыл дээнде кызыма, тура-соруу ада-иезинден, оларын кижизидилгезинден хевирлеттинген дээрзин оон чугаазындан түннедим. Хей кижилег өг-бүленин оолдары ачазы Серээ Кудуспайевичиниң кылган ижи дээш оон хары-салгалыны, кызымаан көрүп өскөн болгаш ачазынын овор-хевирин чаагай сеткил-сагыштан сактып, үнелел-биле оон дугайын бодап чоруурлар. Угундан хөлчөк эрес-кежээ, ажылгыр улус-тур дээрзин билдим. С.К.Куулар Шекпээрге арбан даргалап, фермага бригадирлеп, склад эргелекчилеп-даа чорсаан. 80 харлыынга чедир олут чок ажылдаан дээр. А авазы саанчылап турган. Оларнын уругларынын ада-иезинин ажыл-ишчизин дөзөп, үнелиг ол шынар-байдалын хевирлеп алганын оон огул Данзы-Байыр Серээвичиниң амьдыралы бадыткап турар-дыр. Кызымаккай күш-ажылды дээш 1977 чылда Күш-ажылчы Алдар орденнин III чергези биле шаңнаткан. 1986 чылда оон күш-ажылы база катап үнелелди алган — Күш-ажылдын Кызыл тук ордени оон шаңналдарынга немешкен. Данзы-Байыр Серээвич 1990 чылда "Күш-ажылдын хоочуну" медалды алган. Ленинни юбилейлиг медалы биле кады яны-бүрү чергениң Хүндүлөл бижиктери энмежок. Ол — "Коммунисттик күш-ажылдын шалыпчызы" — "9, 10, 11, 12-ги беш чылдарнын шалыпчызы" деп демдектиг. Оон-биле кады автотранспортка озал-ондак чок ажылы дээш хөрек демдээ-биле база шаңнаткан. Харылзаа автобазыныга чолочулар бригаданын хей чыл улаштыр удурткан. Ук адырын ажылдакчыларынын аразынга Данзы-Байыр Серээ-

вич 1982 чылда Бүгү-россия социалистик чарыкынга тилекчилернин одуруунче кирип, РСФСР-ниң Харылзаа яамызынын Хүндүлөл дипломун холган алган. Көргүскеним бо шаңналдар оон чүгүл кезик-чамдызы-дыр.

Хей-хей шаңналдарлыгы болган чолочу күш-ажылчы базымын канчаар эгелээнил? Шекпээрге 1958 чылда 7 класс, улаштыр Балгазынга көдээ ажыл-агый техникумун дооскаш, ховтрактор бригаданыга чаа-ла ажылдап чорда, шеригже келдирти берген. Анык эр шериг албан-хүлээлгезин Германияга үш чыл чеди ай хуусаада тускай жыйттынган авиация кезээнге эрттирген. Тывазынче оон эеп чанып кел чылда, ол келир үеде ажылын тып алган деп чугаалап болур. Ол шак мынчаар болган. Абаканга келгеш, чер-чуртунче чаныксаан кижиге орус эжи Анатолий Вирюков-биле кады Кызыл

чедирип турарың почта-биле кады өг-бүлелерге өөрүшкүлүг эки, а чамдык таварылгаларда, сагыш-сеткилге аар дээр медээ, сөс кээр. Бо бүгүнү чугаалап олура: "Мактаныр сеткил, сагыжым-даа чок ийин" диди. Ынчалзажок Данзы-Байыр Серээвичиниң ажылы макталдыг дээрзин үстүнде-ле демдегледивис, ол ону ажылгыры, биче сеткилди-биле, а кол-ла чүве — кижизин-биле чедип алган болгай. "Шын, шынчы болуру — байгы-ла ынак чүүлүм ол, шын деп чүве турбас болза, амьдырал дугайын чүү деп чугаалаарыл" дээр болду. Чолочу кижиниң арага-дары ижиптерин ол улуг частырыг деп санап чоруур.

Өг-бүлеси: уругларынын авазы, уруглары — ынак, эң-не эргим кижилери. Уругларынын авазы Валентина Сатовна уругларынын ачазын мынча деп үнелээр: кылгыр иш дээнде, угундан кончуг кызымак улус боор. Адазы ол

Кижиге, оон ажыл-херээ

ЧУТКУЛ-СОРУКТУГ

чедер хөлгө оон-моон сураглап чоруп тура, почта машиназынга таваржы бергеш, дилеп тургаш, аңаа олурупканнар. Азынга келгеш, неделя хире дыштанып чоруй, оон орукка-ла "мындыг машинага ажылдап көрзө" дээн бодап чорсаан күзели ол хире күштүг болган, ол айтыры-биле харылзааның бүдүрүлгө-техниктиг эргелелинин автобазыныга келген. Шеригден чаа халажып келген анык кижини аңаа сагыш дег слесарьладып хүлээп алган. Оон бээр таптыгыла 40 чыл эртип турары бо. Ол чылдарнын оон ажыл-ижинге үрө-түннелдиг болганын Данзы-Байыр Серээвичиниң хей санныг шаңналдары херечи бооп турар. Ындыг күш-ажылчы намдарынга кым черле иштинде чоргарланмас боор, ол чылдар оон макталдыг ажыл-херээ-биле оон амьдыралында онзагай үе бооп арткан. Күш-ажылдын хоочуну ол-ла бүдүрүлгөде ажылын бөгүндө уламчылавышаан.

"Кижиниң мындыг бедик тура-соруу, кызымаа, ажылгыры чүдөл?" деп айтырыгга харыыны хоочуннуң бодундан билип алыр сорулга-биле элээн ханы чугаалажы бергеш, дыка солун дараазында чүүлдерни билип алдым: 40 чыл чолочулап келгеш, Данзы-Байыр Кууларнын машиназы рейсче үнмейн барган, турупкан дээн чугаа, чылдагаан черле дыңналып көрбөөн, ол хамаанчок ажылче озалдап көрбөөн. Эки дээривис үелерде 3 чыл болгашла, чаа машина бээр турган, техниказынга эптиг, камныг кижиге оозун дедир барык чаа хевээр хүлээдил турган кижиге-дир ийин ала. Оруктардан база дыка хамааржыр. "Оруктар ам дыка сөгөөн" деп, ол чугаалап олура. Оон ажылынын онзагай талазы — төп биле кожууннар аразында почта харылзаанын тудуп турары, кижилерни солуннар, чагаа-бижиктер дамчыштыр харылзаштырып келгеш. Ынай-бээр

кырганның улус мөөнээр, шеф ажылы организастаар талазы-биле кончуг талантылыг чоранын мактап, үнелеп, угундан ажылгыр улустуң керни бооп, хей кижилег, демниг төрөл бөлүк улус аразында чурттап чоруурун ол хүндүткел, чоргаарал-биле чугаалап олурду. Хүндүлөжил, бот-боттарын деткижи, билчип чурттаар деп чаагай чаңчыл олдуру ийин. Херээжен кижиниң деткимчезинден, кичээнгеийн дээривис билишкннин херек кырында бадыткалы болур ыйнаан: Валентина Сатовна өөнүң ээзин уруглары — Виктория, Владислав, Аяназы-биле кады узун орукче үдөп каар. "Орук-суур менди чораш кел" дээн оларнын йөрээли, күзээшкни (уруглары ам аңгы өг-бүлелиг улуг кижилер апарзажок) Данзы-Байыр Серээвичиниң чүрээниң ханызында оларнын бүзүрели, арыг ынакшылы бооп шыгжаттынып арткан.

Данзы-Байыр Серээвич ам-даа ажылдавышаан. Дача, бажың ажылы — Валентина Сатовнаның холунда. Ол кадында уругларынын уругларынга кырган-аванын кичээнгеий, дузазы база херек. Уругларынга эргим, хүндүлүг, сагыш човангыр кырган-ава ол хүлээлгезин кончуг эки күсседип турар болбайн аан.

Аныяандан ажыл-ишке кайызы-даа макталдыг өг-бүлө — уруг-дарыгы-дыр, ада-иезин олары база өөртүп чоруурлар, а хоочуннарны сагышсырадып турар айтырыг — бажың. 47-48 чылдарда туттунган общежитие хевирлиг бажындан сезен чылдарда өрээл алган олчаан ында чурттавышаан. Улузу хей өг-бүлөгө ол шөл арай бичи бооп турарын чугаалап олурдулар. Ол элээн нарын айтырыг бооп турар. Ынчалзажок ында амьдырал — идегелде, бүзүрелге, ханы билишкннге бүрөткен.

Вера КУУЛАР.

Хакасиянын Н.Ф. Катанов аттыг күрүне университетинин Кызыл хоорайда төлээ чери кадрларнын билиин бедидер болгаш эде белеткээр институтка студентилерни дараазында мергежилдерге хүлээп алырын чарлап тур

1. Ийиги дээди эртемни мындыг мергежилдерге: "Юриспруденция" — 3 чыл өөренир; "Бухгалтер учеду, анализ болгаш аудит" — 3 чыл; "Күрүне болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылга" — 3 чыл; "Социал ажыл" — 3 чыл; "Психология" — 3,5 чыл.

2. Дээди эртемни шилип алган мергежилдинге ортумак профессионал өөрөдилге баазыныга азы кандыг-даа ортумак профессионал өөрөдилге баазыныга шилип алган мергежилдинге 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыглар мындыг мергежилдерге: "Бухгалтер учеду, анализ болгаш аудит" — 3 чыл; "Саң-хөө болгаш чээли" — 3 чыл; кандыг-даа ортумак профессионал өөрөдилге баазыныга: "Организациялар менеджментизи" — 3 чыл; ортумак педагогика өөрөдилге баазыныга (педколледж, педучилище): "Школага чедир педагогика болгаш психология" — 3 чыл;

ортумак медицина өөрөдилге (медучилище) баазыныга: "Социал ажыл" — 3 чыл. Кызыл хоорайга өөренири төлевирилг. Өөренир хевирин — бот-өөредилге. Беседа кылган соонда хүлээп алыр. Өөренип дооскан соонда, дээди эртемни чедип алганынын дугайында күрүне дипломун тыпсыр. Чөпшээрели №24Г-1389. 2001 чылдын март 28-те алган. Аккредитация №2067. 2001 чылдын май 16-да алган.

Кириер документилери:
1. Билдиришкн, дээди азы тускай ортумак өөрөдилге чери дооскан диплому (диплом хоолгазын нотариус бүзүредир);
2. Ажылдап турарлар күш-ажыл дептериниң хоолгазын;
3. Паспортуңуң 2-3 арын-нарынын хоолгазы;
4. 3x4 см хемчээлдиг 4 фото-чүрук;
5. Папка-скоросшиватель. Документилерни Кызыл хоорайнын Ленин кудумчузунда, 5 бажында хүлээп ап турар. Телефону 1-21-72.

ТР-ниң Девискээр-энергетика комиссиязынын коллективи ТР-ниң ДЭК-тиң килдис начальниги

Галина Дановна
КАРА-САЛДЫН

элеке мөчээни-биле оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилег-политиктиг килдистер — 1-18-10, культура, өөрөдилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли чарлаан 3 ама.

Тираж 9016. Чагыр 92.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязынын Парладиниң талазы-биле яамызынын Ортагык Сибирье регионнар аразынын девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдын май 14-те эде бүрүткээ. Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парладал болгаш информация киркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинсон-Кравченко, 1). Солунда парлааттырган материалдарнын авторларынын бодалдары редакцияны тууржу-биле дүшпейн барып болур. Айыгтынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңналыгы дээш авторлар боттары харылаар.